

K 60. výročí vítězství nad fašismem a osvobození Československa

Koncepce budoucí hospodářské a sociální politiky v československém odboji za druhé světové války

*Václav Průcha – Lenka Kalinová**

Československý odboj byl v letech 1939 až 1945 reprezentován několika hlavními proudy. V zahraničí působila jednak společná česko-slovenská politická reprezentace soustředěná kolem prezidenta *dr. Edvarda Beneše* a mezinárodně uznávané londýnské exilové vlády, jednak zahraniční vedení Komunistické strany Československa se sídlem v Moskvě. Domácí odboj se vyvíjel odlišně v českých zemích a na Slovensku. V protektorátu Čechy a Morava (a v nevelkém rozsahu i v anektovaném českém pohraničí) se do odbojové činnosti zapojily různé složky, které se postupně sblížovaly a radikalizovaly s tendencí rostoucího vlivu komunistické strany. Na Slovensku měl protifašistický odboj zpočátku skromnější rozměry s nevyjasněným stanoviskem k obnovení Československé republiky. V prosinci 1943 tam vyústily kontakty mezi hlavními odbojovými proudy – komunistickým a občansko-demokratickým – do vytvoření ilegální Slovenské národní rady (SNR), jejímž programovým dokumentem se stala „Vánoční dohoda“. Mimo SNR zůstali z odbojových skupin nepočetní stoupenci obnovení předmnichovských státoprávních poměrů.

Pro hlavní odbojové složky bylo společné, že jejich úvahy a programy vycházely ze zkušenosti velké hospodářské krize 30. let, z anti-fašistických pozic, z probíhajícího přesunu v poměru sil ve světě během války a z předpokladu dalekosáhlých společenských přeměn v obnoveném Československu. Zvláštností slovenského odboje bylo praktické uskutečňování některých jeho programových zásad již v průběhu války během Slovenského národního povstání a v prvních měsících roku 1945.

1. Zahraniční odboj

Československá politická reprezentace v zahraničí v čele s prezidentem Benešem se zaměřovala především na řešení složitých problémů spojených s *účastí ve válce po boku Spojenců*. Za strategické úkoly v politické sféře pokládala *vytvořit exilovou vládu a dosáhnout jejího uznání státy antifašistické koalice, přimět francouzskou a britskou vládu k anulování mnichovské dohody, obnovit společný stát Čechů a Slováků v jeho původních hranicích, vyřešit problém německé menšiny a zabezpečit republiku mezinárodně pro případ nové německé agrese*. Představy o budoucím uspořádání Československa krystalizovaly nejen v londýnské exilové vládě a mezi odborníky v emigraci na Západě, ale

* Prof. Ing. Václav Průcha, CSc. – Doc. PhDr. Lenka Kalinová, CSc., Katedra hospodářských dějin Vysoké školy ekonomické v Praze (e-mail prucha@vse.cz).

i ve vedení Komunistické strany Československa v Moskvě a v domácím českém a slovenském odboji. Některá konkrétní opatření zaměřená na převzetí moci na osvobozeném území byla zahrnuta v závěrečné etapě války do dekretů londýnské vlády a do právních aktů Slovenské národní rady.

Ačkoliv Československo nemělo po událostech z poloviny března 1939 hlavu státu a svou vládu, právně nezaniklo.¹ Anexe jeho území nebyla mezinárodně uznána, zůstalo členem některých mezinárodních organizací a v zahraničí nadále působila část jeho diplomatických zástupců. Prezident *dr. Emil Hácha* a *Beranova vláda* přestali reprezentovat čs. stát a stali se orgány dosazenými cizí mocí. K mezinárodní diskreditaci luďáckého režimu na Slovensku přispěla jeho účast ve válce po boku Německa, perzekuce Židů a silící odpor obyvatelstva vrcholící antifašistickým povstáním. Porážkou fašistických mocností a Maďarska se otevřela cesta i k anulování výsledku německo-italské „vídeňské arbitráže“ z listopadu 1938, která přiřkla jižní oblasti Slovenska a Podkarpatské Rusi Maďarsku.

Prvním vrcholným orgánem zahraničního odboje se stal osmičlenný *Československý národní výbor* vytvořený 17. listopadu 1939 v Paříži (měl tři slovenské členy). Po porážce Francie bylo na britské půdě ustaveno 9. července 1940 *prozatímní státní zřízení ČSR* s prezidentem, vládou a Státní radou. Prezidentem se stal *dr. Edvard Beneš*, který jmenoval *třináctičlennou vládu* v čele s *msgr. dr. Janem Šrámekem*, čelným představitelem Čs. strany lidové v meziválečném období. Vláda měla osm českých a pět slovenských členů. Prvním dekretem (ústavním) z 21. července 1940 byla zřízena *Státní rada*, definovaná jako „poradní orgán prezidenta republiky a pomocný kontrolní orgán v rámci zatímního státního zřízení Československé republiky“. Členy Státní rady jmenoval prezident republiky.

V pořadí *druhá exilová vláda* vyvíjela činnost s nevelkou personální obměnou od 12. listopadu 1942 do 5. dubna 1945. Šest jejích členů – *msgr. dr. Jan Šrámek*, *Jan Masaryk*, *Ján Lichner*, *Václav Majer*, *dr. Hubert Ripka* a *dr. Jaroslav Stránský* – přešlo do vlády ustavené v Košicích. Za hospodářské resorty ve druhé londýnské vládě odpovídali *dr. Ladislav Feierabend* (finance), *Ján Lichner* (zemědělství a veřejné práce), *Ján Bečko* (sociální péče) a *Václav Majer* (průmysl, obchod a živnostní), přičemž ministr Majer nahradil v srpnu 1944 v čele uvedeného resortu *Františka Němce*, který byl jmenován vládním delegátem na osvobozeném území ČSR.

Londýnská exilová vláda vyvinula velké úsilí, aby byla *mezinárodně uznána*. Krok za krokem se to dařilo. Britská vláda k tomu přistoupila již bezprostředně po jejím ustavení, ale definitivní uznání na úroveň ostatních spojeneckých zemí následovalo až o rok později dne 18. července 1941. Týž den, o čtyři hodiny dříve, byla ČSR uznána také Sovětským svazem, krátce nato (jen prozatímně) Spojenými státy a poté i Čínou a dalšími státy včetně některých nezúčastněných ve válce (uznání odmítl Vatikán vzhledem k úzkým stykům se Slovenskou republikou). Definitivního uznání od USA se Československu dostalo v říjnu 1942, téměř rok poté, kdy vláda Slovenské republiky vyhlásila Spojeným státům válku.

Politická emigrace v čele s *dr. E. Benešem* usilovala o obnovení čs. státu v jeho předmnichovských hranicích a ústavních poměrech. Základním kamenem teorie právní a politické continuity Československé republiky se stala *neplatnost mnichovské dohody*, což vyžadovalo mezinárodní stvrzení této neplatnosti jejími signatáři, především předpokládanými vítězi ve válce – Velkou Británií a Francií. Vláda Velké Británie s odmítnutím Mnichovské dohody otálela, a až 5. srpna 1942 odvolala svůj podpis s odůvodněním, že „Německo úmyslně zničilo ujednání o Československu z roku 1938“. Jednoznačnější stanovisko o neplatnosti mnichovské dohody od počátku deklaroval de Gaulle

1 Blíže o státoprávních otázkách v letech 1938–1945. V. (1995): *Dekrety prezidenta republiky...*(předmluva V. Pavlíčka), 1995, s. 7–43.

Francouzský národní výbor v roce 1942 při výročí Mnichova, a to včetně potvrzení původních čs. hranic. V září 1944 se mnichovské dohody zřekla i italská vláda, ustavená na území dobytém spojeneckými vojsky. Itálie zároveň prohlásila za neplatnou německo-italskou vídeňskou arbitráž z roku 1938.

Problémy kolem uznání čs. exilové vlády Francií a Velkou Británií a počáteční nejasný postoj obou velmocí k anulování mnichovské dohody přispěly k tomu, že prezident Beneš hledal oporu v Sovětském svazu. Ani uzavření sovětsko-německé smlouvy 23. srpna 1939 neotřásl jeho přesvědčením o účasti SSSR ve válce proti Německu. Předpokládal rovněž, že SSSR bude i po válce spolupracovat s demokratickými státy a že sovětský komunistický režim projde postupnou liberalizací. Po přepadení Sovětského svazu Německem sovětská vláda obnovila diplomatické styky s Československem, přičemž blížící se termín podpisu této dohody přiměl britskou vládu k definitivnímu uznání čs. vlády v Londýně.

V okruhu londýnské emigrace docházelo v této době ke zřetelnému *názorovému posunu*. Přednosta Benešovy prezidentské kanceláře v letech 1940–48 *dr. Jaromír Smutný* to charakterizoval slovy: „Nevím, zda to bylo rusofilství anebo obava, že by komunisté mohli být jednou v republice vedoucí politickou vrstvou, ale je fakt, že od chvíle vstupu Ruska do války a vstupu našich komunistů do Státní rady... se datuje u většiny naší londýnské veřejnosti změna politické barvy. Staří socialisté se radikalizují a mění rudou barvu na odstín moskevský, vyložení buržoové prokazují komunistům čest, že k nim přisedají a debatují s nimi jako najednou rovní s rovnými. Moskva se jim už jeví jako náš jediný upřímný partner, zapominají na to, jak doma nemohli přijít bolševikům na jméno“ (Smutný, 1996, s. 12). Československá zahraniční politika začala počítat s dominantní úlohou Sovětského svazu v poválečné střední Evropě.

Koncem roku 1943 navštívil prezident Beneš Moskvu a jednal s nejvyššími sovětskými představiteli *J. V. Stalinem* a *V. M. Molotovem*. Za jeho pobytu pak byla 12. prosince podepsána *československo-sovětská smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci*. Byla to první smlouva tohoto typu mezi Sovětským svazem a středoevropským státem, která předurčila prioritní zahraničně politickou orientaci Československa, obsaženou později v Košickém vládním programu. Československu dávala naději na sovětskou podporu v budoucích mezinárodních jednáních a zaktvovala vzájemnou vojenskou a jinou pomoc v poválečném období pro případ, že by jedna z obou smluvních stran byla zavlečena do válečných akcí s Německem nebo s jeho spojenci. Z Benešova podnětu byla do textu zařazena klauzule o „nevměšování do vnitřních věcí druhého státu“.² Smlouva neobsahovala potvrzení předmnichovských hranic ČSR.

Smlouva se Sovětským svazem měla význam i v tom, že zpečetila pokus vlády Slovenské republiky převést samostatný slovenský stát do poválečné Evropy a zhatila maďarské kombinace s politickým uspořádáním Podunají i případnou snahu Maďarska ovládnout Slovensko, nebo si aspoň natrvalo ponechat jeho anektovanou jižní část. Znamenala též konec plánu na poválečnou polsko-československou konfederaci.

Součástí smlouvy mezi ČSR a SSSR byl také bod o *rozvoji hospodářských styků* „v měřítku co možná nejširším“ a o poválečné *vzájemné hospodářské pomoci*. Během jednání se sovětskými představiteli předal prezident Beneš lidovému komisaři zahraničních věcí SSSR *V. M. Molotovovi* memorandum o hospodářské spolupráci, v němž bylo uvedeno, že se na čs. poválečném zahraničním obchodě bude značnou měrou podílet Východ, zejména Sovětský svaz, a že bude docházet k součinnos-

2 Při zpáteční cestě z Moskvy řekl Beneš Ch. de Gaullovi v Alžíru: „Podívejte se na mapu. Rusové se blíží ke Karpatům a západní státy dosud nejsou připraveny k vylodění ve Francii. Mou zemi tedy osvobodí Rudá armáda. Abych v ní mohl nastolit svou vládu, musím se dohodnout se Stalinem. To jsem právě udělal, a to za podmínky, které nezpochybňují nezávislost Československa.“ (de Gaulle, Ch.: *Válečné paměti 1940/1944*. Praha, 1989, s. 443.)

ti „československého výrobního plánu a státního plánu SSSR“. Přitom měly být „vhodným způsobem vzaty v úvahu základní potřeby Československa, nejen co se týče surovin, ale i pokud jde o odbyť finálních výrobků“. Memorandum doporučovalo přizpůsobit zbrojní průmysl požadavkům čs. a sovětské armády s perspektivou „v zásadě stejné výzbroje“, uskutečňovat výměnu technických zkušeností v různých výrobních odvětvích a spolupracovat v technickém, průmyslovém a vědeckém výzkumu. Od hospodářské spolupráce se Sovětským svazem se očekávalo, že „zajistí československému průmyslu na dlouhou dobu plnou zaměstnanost“ (Táborský, 1993, s. 192–193). V květnu 1944 pak byla podepsána dohoda se Sovětským svazem o vztazích mezi sovětskými a československými orgány po vstupu Rudé armády na území ČSR.³ Na základě této smlouvy později přebíraly čs. orgány po přechodu fronty správu na osvobozeném území.

Předmětem mezinárodních jednání byl také budoucí osud německé menšiny v ČSR. V zahraničním odboji názory na tuto otázku postupně krystalizovaly, zpočátku nebyly tak radikální jako v domácím českém odboji, ale s rostoucím nacistickým terorem se posunuly k požadavku vystěhování rozhodující části Němců z ČSR. Po obsazení českého pohraničí a zřízení protektorátu Čechy a Morava se bývalí čs. občané německé národnosti stali německými státními příslušníky a říšskými občany. Podle nacistické legislativy mohl být říšským občanem jenom „státní příslušník německé nebo příbuzné krve, jenž svým chováním dokazuje, že je ochoten a způsobilý věrně sloužiti německému národu a Říši“.⁴

Němci z Československa se v rozhodující většině ztotožnili s ideologií a agresivní politikou nacistů, stali se hlavní vnitropolitickou silou sloužící k rozbití a zničení ČSR v letech 1938–1939 a aktivně se podíleli na válečném tažení hitlerovců, pronásledování Židů a nezřídka i na fašistickém teroru vůči českému a slovenskému lidu. Dokonce i přední představitel německých antifašistů v exilu, bývalý čs. sociálně demokratický poslanec *Wenzel Jaksch*, protestoval proti britskému prohlášení o neplatnosti mnichovské dohody, odmítal spolupráci při obnově Československa a nesouhlasil s účastí německých emigrantů v čs. zahraničním vojsku. Členem Státní rady v Londýně se stal z řad Němců jen zástupce KSC *Karel Kreibich* (od listopadu 1941 jako jeden ze čtyř představitelů KSC v tomto orgánu).⁵

Domácí odbojové organizace požadovaly po neblahých zkušenostech s německou menšinou vystěhování Němců z republiky na základě právní formulace, že se Němci sami vzdali čs. státního občanství a přijali říšské občanství, takže půjde o přesídlení cizích občanů. *Prof. Josef Grňa*, jeden z nemnoha předních představitelů domácího odboje přeživších válku, o tom napsal: „Myslím, že kromě části komunistů byl celý odboj i celý národ jednotný ve svém požadavku nekompromisního vyřešení německé otázky odsunem všech Němců“.⁶

3 Západní mocnosti nechtěly podobnou dohodu uzavřít. To mohlo být chápáno i tak, že nepředpokládají svou účast na osvobození čs. území.

4 Dekrety prezidenta republiky... (předmluva V. Pavlíčka), 1995, s. 11.

5 Bližší Smutný, 1996, s. 278–280. V Kreibichově účasti ve Státní radě spatřoval Beneš „symbolický výraz nadějí, že značný počet nenacistických Němců, nejen komunistů, zůstane přes odmítavý německý politický postup, který představoval W. Jaksch, loajálními občany republiky“.

6 Grňa, 1968, s. 71. V poselství k Prozatímnímu Národnímu shromáždění z 28. října 1945 shrnul prezident Beneš stanovisko k odsunu Němců slovy: „Pokusili jsme se až do r. 1938 a zejména v roce 1938 dohodnouti se s nimi v duchu opravdu liberálním a opravdu lidsky. Všechny naše pokusy totálně zklamaly. Je dnes jasno, že od roku 1934 záměrně v plné dohodě s Hitlerem a v plné odpovědnosti velké většiny našich Němců byl připravován rozvrat našeho celého státu. Nešlo jen o připojení našich Němců k říši; naši Němci se dali ve své 80–90 %ní většině úplně do služeb barbarského nacismu k zničení našeho státu a k podlomení všech mravních a kulturních sil a hodnot našeho národa. A když se pak zmocnili za vedení Hitlera společně s Němci z říše celého našeho státu, neslýchaným způsobem, barbarsky a nelidsky nás a naši zemi tyranisovali. Všecky mosty mezi nimi a námi byly jejich postupem navždy strhány; náš společný život s nimi není možný. Musí tudíž odejít, neboť jiného řešení v zájmu klidu a míru Evropy není... Že se všecky přípravy k přesunu Němců od nás musí dobře organisovat, provádět humánně, lidsky, nenacisticky a v plné shodě se spojenci, rozumí se nám samo sebou.“ (EB národu, 1946, s. 59–60.)

Prezident *dr. Edvard Beneš*, ministr zahraničních věcí *Jan Masaryk* i další exiloví politici a účastníci domácího odboje chápali odsun Němců nejen jako nezbytné zabezpečení národní existence Čechů a Slováků, ale též jako odstranění ohniska napětí ve střední Evropě, které přispělo ke vzniku druhé světové války a mohlo se i v budoucnosti stát nebezpečným zdrojem neklidu ve střední Evropě a hrozbou světovému míru. Stanovisko londýnské vlády bylo vyjádřeno v memorandu (aide mémoire), které předal 24. srpna 1944 ministr zahraničních věcí Jan Masaryk předsedovi Evropské poradní komise *Johnu G. Winantovi*. Dokument předpokládal, že „ti Němci a Maďaři, kteří pozbudou československého státního občanství, budou uznáni příslušnými nepřátelskými státy za jejich příslušníky a přesídlení na jejich území“ a že jejich majetek bude „bud' konfiskován v důsledku trestního postihu“ nebo bude sloužit k vypořádání „československých pohledávek za nepřátelskými státy“. V podmínkách příměří měl být zahrnut požadavek, aby nepřátelské státy přijaly přesídlené osoby a postaraly se o „jejich konečné usídlení na svém území“.⁷

K řešení problému německého obyvatelstva jeho transferem z ČSR se přiklonili i britští představitelé. Ministr zahraničních věcí *Anthony Eden* sdělil v polovině roku 1942 Benešovi, že „jeho kolegové jsou v zásadě pro transfer obyvatelstva“ a předseda britské vlády *Winston Churchill* v dubnu 1943 schválil „transfer obyvatelstva jako jediné řešení menšinových středoevropských problémů po válce“. Při Benešově návštěvě Spojených států v květnu 1943 mu řekl prezident *F. D. Roosevelt*, „že by měl vyhnat co nejvíce sudetských Němců“, a při dalším setkání zdůraznil nejen bezpodmínečnou podporu odsunu Němců do říše z Československa a z Polska, ale zmínil se i o možném transferu menšin z rumunské Transylvánie.⁸ Souhlas s odsunem oznámil v témže roce také Sovětský svaz. Do roku 1943 tak byl mocnostmi protifašistické koalice vyjádřen obecný příslib transferu Němců z Československa, ale způsob jeho provedení zůstal do konce války otevřený. Odsun Němců z ČSR a Polska, ale i z poraženého Maďarska, pak stvrdila v srpnu 1945 v Postupimské konferenci šéfi vlád vítězné „Velké trojky“.⁹ Čs. požadavek obdobného postupu v případě maďarské menšiny nebyl na poválečné mírové konferenci v Paříži akceptován.

Vzhledem k tomu, že mimořádné podmínky znemožňovaly činnost normálních ústavních orgánů a schvalování zákonů parlamentem, byla legislativní opatření vyhlášována formou *prezidentských dekretů*. Obdobný postup volily i exilové instituce jiných států okupovaných Německem. Návrhy dekretů projednávala vláda a posuzovala Státní rada. Podepisoval je zpravidla spolu s prezidentem také předseda vlády, a někdy všichni členové vlády nebo věcně zainteresovaní ministři. Personifikovaný termín „Benešovy dekrety“, používaný v současnosti zejména jejich kritiky v SRN a Rakousku, je nepřesný, protože dekrety vyjadřovaly vůli nejen prezidenta, ale i vlády, a přihlížely ke stanovisku

7 Kuklík, J. – Němeček, J.: *Odůznání Mnichovské dohody za druhé světové války*. In *Mnichovská dohoda...*, 2003, s. 27–28.

8 Táborský, 1993, s. 153; Smutný, 1996, s. 290. *Prof. Georg E. Glos* z univerzity v Yale uvádí, že s odsunem Němců z ČSR a Polska souhlasil v pocitu odpovědnosti za chyby britské politiky vůči Německu v letech 1938–1939 i tehdejší předseda britské vlády N. Chamberlain. (Glosův článek „Aby bylo jasno“ publikovalo *Národní osvobození*, 13. 4. 2000.)

9 Je málo známou skutečností, že stěhování Němců z čs. území odstartovaly na konci války samy německé orgány. Dělo se tak před postupující sovětskou armádou v rámci vyhlášené politiky „spálené země“ – akce ARLZ (Auflockerung, Räumung, Lähmung, Zerstörung – útlum, vyklizení, ochromení, zničení). Na Slovensku řídil evakuaci šéf místní odnože NSDAP Deutsche Partei *Franz Karmasin*. Od konce října 1944 bylo ze Slovenska vystěhováváno kolem 120 000 Němců, tj. přibližně 80 % jejich původního počtu (směli si odnést jen 30 kg věcí na osobu a část majetku včetně domů před odchodem ničili). V českých zemích se vzhledem k rychlému postupu sovětské armády podařilo německým orgánům vystěhovat část Němců převážně jen ze Slezska a jihomoravského pohraničí. Sudetoněmečtí vůdci se zároveň pokoušeli udržet české pohraničí jako součást Německa i po prohrané válce. „Župní vůdce“ *Konrad Henlein* ještě 7. května 1945 (tři dny před sebevraždou) odcestoval do západních Čech ve snaze vyjednat s americkým armádním velením uznání sudetské župy Spojenými státy a její obsazení americkými jednotkami. Předtím v září 1944 se však Henlein neomezoval jen na pohraničí a požadoval v dopisu vedoucímu kanceláře NSDAP a Hitlerovu tajemníku *M. Bormannovi*, „aby nějaká autorita dala Němcům i Čechům zřetelně najevo, že česko-německý prostor je součástí Německé říše, která jej za žádných okolností neopustí... Čechům by se mělo objasnit, že tento prostor uvolníme jen tehdy, pokud sami zahyneme a že našemu zániku by předcházela zánik Čechů.“ (Blíže včetně odkazů na prameny Průcha, 2004, s. 519, 573.)

Státní rady. Nadto všechny válečné i poválečné dekrety dne 28. března 1946 zpětně souhrnně schválilo (ratihabovalo) Prozatímní národní shromáždění formou ústavního zákona č. 57/1946 Sb. Tím se dekrety staly zákony nebo ústavními zákony (s určitými výjimkami pro Slovensko). Měněny mohly být jen novými právními úpravami, jak se stalo např. v otázce navrácení čs. státního občanství osobám maďarské a německé národnosti, které zůstaly v ČSR.

Prezidentské dekrety jsou nedílnou součástí nejen československého a nyní českého právního řádu, ale také součástí poválečného uspořádání v Evropě.¹⁰ Buď provádějí rozhodnutí vítězných mocností protihitlerovské koalice, anebo byla přijímána v souladu s nimi. Článek 107 Charty OSN legalizoval (sankcionoval) „opatření ve vztahu k státu, který byl za druhé světové války nepřítelem kteréhokoliv signatáře této Charty, přijatá nebo schválená jako důsledek této války“. Dekrety rovněž stvrdily neplatnost nacistických právních norem na čs. území. Legalitu a legitimitu dekretů i jejich soulad s poválečným uspořádáním v Evropě na základě ujednání a dohod vítězných mocností protihitlerovské koalice potvrdil Ústavní soud ČR svým nálezením z 8. března 1995 (č. 55/1995 Sb.).

Většina prezidentských dekretů vydaných v londýnském exilu se týkala státoprávních otázek nebo čs. vojenských jednotek na Západě. Z hospodářské oblasti šlo hlavně o státní rozpočty, platové předpisy, hmotné zabezpečení vojáků a jejich rodin a o státní záruky za vklady uložené ve „Spořitelně československého vojska v zahraničí“. Koncem války se několik dekretů zabývalo převážně ekonomickou problematikou již se zaměřením na období po osvobození. Pojednávaly hlavně o měnových a finančních opatřeních na osvobozeném území „v době přechodné“ a jeden z dekretů vymezil postavení „Správy Spojených národů pro okamžitou pomoc a první obnovu“ (organizace UNRRA) v ČSR.

Zvláště významná byla ustanovení dvou dekretů z 1. února 1945. Dekret o mimořádných opatřeních „k zajištění hospodářského života na osvobozeném území“ vyhlásil *neplatnost majetkových převodů a majetkoprávních jednání z období po 29. září 1938*, pokud k nim došlo „pod tlakem okupace nebo národní, rasové či politické perzekuce“. Veškerý nepřátelský majetek, veřejný i soukromý, měl být zajištěn a do podniků ve vlastnictví, držbě nebo správě státně nespolehlivých osob měla být dosazena *zatímní správa* (v květnu 1945 navazující dekret použil termínu *národní správa*). Tomuto opatření podléhaly i různé instituce, zájmové organizace a opuštěný majetek. Druhý dekret o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů zahrnoval postihy i za „zločiny proti majetku“ ve prospěch nepřátel republiky (odnětí, zničení nebo poškození majetku čs. státu, právnických či fyzických osob). Součástí udělovaných trestů mohlo být propadnutí majetku provinilců ve prospěch státu.

Za války se členové londýnské vlády a další odborníci v exilu intenzivně zabývali *orientací hospodářské a sociální politiky po osvobození Československa*. Jejich cílem bylo zabránit opakování podobných hospodářských krizí, jaká dolehla na svět i na ČSR ve 30. letech. Ovlivnění teorii *J. M. Keynes*e, odolnosti válečné ekonomiky SSSR spojované se systémem národohospodářského plánování a na neposledním místě i radikálními koncepcemi v domácím odboji navrhovali posílit státní intervencionismus v hospodářské i sociální oblasti, podporovat poptávku a nevylučovali ani dalekosáhlé zásahy do vlastnických vztahů a sociální sféry. Tyto myšlenky akceptovali v čs. exilu a v dalších zemích i konzervativní činitelé, kteří z obav před nebezpečím sociálních krizí a revoluce byli ochotni přistoupit na změny ve fungování tržní ekonomiky a na sociální reformy. Podobné kon-

10 V roce 2000, v době vyhocené kampaně některých kruhů v Rakousku a SRN za zrušení „Benešových dekretů“, potvrdily platnost poválečných rozhodnutí přijatých po porážce Německa opakovaně vlády mocností tehdejší protihitlerovské koalice. Např. vláda USA v prohlášení z července 2000 konstatovala trvalou platnost „jednostranných rozhodnutí, stejně jako dvoustranných a mnohostranných smluv, dohod a prohlášení, jejichž cílem bylo vypořádat se s následky období nacismu a 2. světové války, včetně otázek reparací a jakýchkoli otázek spojených s opatřeními proti německému majetku v tehdejší Československu“. Dále prohlášení konstatovalo: „Tato rozhodnutí, smlouvy, dohody a deklarace jsou historickým faktem a Spojené státy si nepřejí je zpochybňovat. Spojené státy vítají skutečnost, že Spolková republika Německo nedávno potvrdila svůj závazek nezatěžovat česko-německé vztahy politickými a právními otázkami vyplývajícími z minulosti.“ (Co uvádí nota Washingtonu [textu dokumentu]. In *Právo*, 14. 7. 2000.)

cepcce se uplatnily již ve 30. letech v programu a při uskutečňování New Dealu v USA i v hospodářské politice dalších států.

Rozšířené názory, že svět bude po válce jiný, sdílel i *prezident Beneš*. V programovém projevu na zahajovací schůzi Státní rady v prosinci 1940 vyzvedl ideu kontinuity státního zřízení, ale zároveň prohlásil: „Prožíváme a prožijeme také patrně dost dlouhé revoluční období všestranných změn.“ A pokračoval, že právní kontinuita „neznamená pro osvobozenou vlast návrat k minulosti tam, kde je nenávratně změněna. Neznamená to zejména prostý mechanický návrat ke všem našim dřívějším poměrům ústavním, stranickým, koaličním, národnostním nebo sociálním a hospodářským“ (Jech – Kaplan, 1995, s. 84–86).

Již v druhé polovině roku 1941 a počátkem následujícího roku rozvedl Beneš ve svém stěžejním díle z válečných let *Demokracie dnes a zítra*¹¹ politické a hospodářské změny, které očekával po skončení války. Kritizoval „dnešní buržoazní demokracii“ za to, že „neměla odvahy a schopnosti řešit důrazněji a soustavněji hlavní problémy sociální a zasáhnout ostřeji do hospodářské struktury moderní společnosti tak, jak to stát a společnost začátku XX. století potřebovaly“. Východisko viděl v tom, že je „nutno sáhnout hlouběji k opatřením strukturálním, to jest kolektivisujícím a socialisujícím“. Počítal také s tím, že se „*liberální buržoazní demokracie... po dnešní světové válce do svých dřívějších pozic nemůže vrátit*“. Zároveň vyjádřil přesvědčení, že ji lze zachovat „ve velmi změněné formě“, dojde-li „k některým strukturálním změnám společnosti“, což bude „opravdu znamenat začátek socializačního procesu v poválečných státech demokratických“ (místa kurzívou podtrhl E. B.). Beneš byl přitom stoupencem evoluční cesty předpokládaných společenských přeměn.¹²

Prezident Beneš se domníval, že důsledkem války bude „nová velká nivelizace hospodářská a sociální“, způsobená zničením majetku „dřívějších bohatších vrstev a vyšších sociálních tříd“. Očekával, že všeobecné válkou vyvolané zchudnutí povede ke „značnému sociálnímu vyrovnání mezi jednotlivými třídami všech evropských a jiných národů“ (vedle „skandálních případů nespravedlivého obohacení se celé řady různých jednotlivců a skupin“). Z toho vyvozoval budoucí „značnou kolektivizaci velkého, zejména těžkého průmyslu a některých odvětví zemědělského průmyslu“ a také změny v organizaci průmyslové a zemědělské výroby. Přispíval k tomu vývoj za války, kdy se celé výrobní obory soustřeďovaly do velkých concernů, podniky se dostaly pod přímé státní vedení a mnohde přešly i do státního vlastnictví. O zemích okupovaných Německem Beneš napsal, že se tam „pod různými záminkami většina velkého průmyslu, finanční podnikání a velkovýroba zemědělská germanizuje, konfiskuje nebo podvodným a násilným způsobem vykupuje a arizuje a přitom přeměňuje tak, že skoro nikde nebude možno ji vrátit původním majitelům“. Považoval proto za vhodné předat tyto majetky do správy státu.

O evropském bankovníctví prezident předpokládal, že „banky se stanou institucemi veřejnými, všeobecně prospěšnými, ne jak to je v dnešní formě – kapitalisticky spekulujícími a podnikajícími. Ukládání peněz nebude jako dosud jen prostředkem k neomezenému výtěžku bez práce. Veškeré bankovní hospodaření (a burzovníctví) bude podrobena striktnímu regulování státnímu a veřejnému.“ Beneš také předvídal dalekosáhlé agrární reformy se zákonným vymezením maximální míry „majetnictví individuálního“ a posilováním „vlastnictví kooperativního“. Podle jeho představ neměly být

11 První anglické vydání vyšlo v Londýně v roce 1940, první české rozšířené vydání rovněž v Londýně v roce 1942. Citace jsou podle vydání z nakladatelství Čin, Praha 1946, s. 243–245, 267–272.

12 Prezidentův tajemník v londýnském exilu *dr. Eduard Táborský* charakterizoval Beneše jako „nemarxistického socialistu, který podporoval smíšený ekonomický systém, v němž by byl znárodněn klíčový průmysl jako doly, ocelárny a zbrojní průmysl, stejně jako doprava a bankovníctví, ale soukromé a družstevní podniky by dále existovaly v jiných sektorech“. Táborský tvrdí, že Beneš byl s ohledem na radikalismus společnosti připraven „ustupovat v sociální a v hospodářské sféře, i když byl přesvědčen o škodlivosti podobných pokusů. Doufal, že takový postup mu poskytne lepší šance pro neochvějnou obhajobu politických svobod.“ (Táborský, 1993, s. 248.)

po utrpení obyvatelstva v době krize a za války majetkové a strukturální přeměny tak bolestné jako v mírové době. Prezident také očekával, že „v systému plánovaného hospodářství“ bude uplatněna zásada práva na práci a povinnosti pracovat, lidé budou zajištěni ve stáří a dojde k radikálnímu odstranění tíživého problému nezaměstnanosti (*Beneš, Demokracie...*, 1946, s. 267–272).

Stoupencem rozsáhlých státních zásahů do hospodářství se stala již před válkou agrární strana, která v nich spatřovala cestu k překonání hluboké agrární krize. Za války, v ovzduší všeobecné názorové radikalizace, zpochybnili představitelé evropských agrárních stran i oprávněnost velkého pozemkového vlastnictví. Projevilo se to na jednání skupiny *exilových agrárních politiků* z Bulharska, Československa, Jugoslávie, Maďarska, Polska, Rumunska a Řecka, které probíhalo od dubna do července 1942 v Londýně (ČSR zastupovali ministři londýnské vlády *dr. Ladislav Feierabend* a *Ján Lichner*, oba představitelé předválečné agrární strany). V závěrečném programovém dokumentu – *Středoevropském manifestu* – se objevila i hesla, známá z poválečných agrárních reforem.¹³ V jeho první části o rolnickém vlastnictví je možno číst tyto věty: „Naším heslem je Půdu rolníkům, neboť jsme přesvědčeni, že půda má náležet těm, kdo na ní pracují. Proto nemůžeme trpět existenci velkého množství bezzemků nebo lidí s malou výměrou půdy současně s existencí velkých latifundií. Pokládáme vyvlastnění velkých pozemkových majitelů a rozdělení jejich statků za nezbytnou sociální reformu v těch krajích, kde nepřevládá rolnické vlastnictví. Základ, na němž zdravé a pokrokové zemědělství lze budovat, jsou rolnické usedlosti v individuálním vlastnictví. Nevěříme však, že rolník může žít v izolaci, a pokládáme za žádoucí dobrovolné sdružování pracovníků na půdě.“

Aby nedocházelo k nežádoucímu tříštění pozemků, kladl Manifest důraz na jejich scelování buď dobrovolnou spoluprací rolníků, nebo zákonným opatřením. Dokument obsahoval i další návrhy, např. na industrializaci venkova a modernizaci struktury zemědělské výroby. Signatáři Manifestu sice nezastupovali oficiální linii svých vlád (některé byly spojencem Německa), jeho obsah však vypovídá o posunu v ekonomickém myšlení agrárních politiků i o jejich taktizování ovlivněným očekávanou revoluční vlnou po skončení války.

Ještě v době, kdy Německo dosahovalo zenitu svých územních výbojů, připravovala londýnská vláda *program poválečné rekonstrukce Československa*. Svědčí o tom projev ministra pro hospodářskou obnovu *dr. Jaromíra Nečas*¹⁴ v hospodářském a sociálním odboru Státní rady dne 16. února 1942. V programu vycházel J. Nečas z předpokladu zásadních poválečných změn ve „*struktuře světa*“, z nastolení „*řádu sociálně spravedlivého s co možná nejvyšší životní úrovní lidu a se zachováním občanských a lidských svobod*“ (tato a další místa psaná kurzívou podtrhl ministr Nečas). Konstatoval, že „pro zducující většinu obyvatelstva není již otázkou, zda je třeba *hospodářského plánu*“. Program poválečné rekonstrukce čs. hospodářství z roku 1942 se opíral zejména o tyto úvahy:

- v podnikání je třeba proti minulosti více *hodnotit složku práce*, podnikání musí přihlížet *k zájmům celku a ne k soukromým ziskům*;
- hospodářství bude *řízené a plánované*;

13 Blíže Feierabend, 1994, s. 191–196 (zde jsou uvedeni i signatáři Manifestu a na s. 330–337 jeho doslovný text). Viz též Lacina, V.: Program agrárních středoevropských zemí v londýnské emigraci za druhé světové války. In *České a slovenské zemědělství...*, 1996.

14 Sociální demokrat J. Nečas byl již ministrem sociální péče ve třech čs. vládách před Mnichovem. Ve 30. letech se v duchu Keynesovy teorie snažil prostřednictvím státních zásahů zmírňovat sociální důsledky krize. Rozšiřováním veřejných investic chtěl stimulovat hospodářský růst a snížit nezaměstnanost. Usiloval o vzestup spotřeby obyvatelstva na základě růstu mezd a platů; nízké mzdy pokládal za překážku hospodářské prosperity. Koncepci poválečné hospodářské politiky přednesenou ve Státní radě zformuloval krátce po návratu z tříměsíčního pobytu v USA. Zde se ve funkci ministra čs. vlády zúčastnil konference Mezinárodního úřadu práce, která se zabývala hlavně poválečným „přebudováním světa na principech sociální a hospodářské spravedlnosti“.

- doly, těžký a klíčový průmysl, doprava, energetické zdroje, elektrárny a Národní banka budou *postátněny, resp. zveřejněny*, peněžnictví a bankovníctví budou postaveny na nový základ;
- postátnění ještě samo o sobě nemusí přinést sociální spravedlnost, záleží proto na charakteru řídicího aparátu a na *podílu složky práce na řízení výroby*;
- je třeba *zabránit hladu a boj proti nezaměstnanosti* vést tak, aby nebylo třeba poskytovat podpory;
- proti první republice je nutno *zdokonalovat sociální politiku* a propojovat ji s politikou hospodářskou, finanční a obchodní.¹⁵

Podobné názory na řešení sociálních otázek se prosazovaly za druhé světové války i v jiných zemích a na mezinárodních fórech. V roce 1941 je deklarovala Atlantická charta a v roce 1944 dokument přijatý na konferenci Mezinárodního úřadu práce ve Filadelfii, který přiznával národům právo na volbu vládní formy a na zlepšení pracovních a životních podmínek obyvatelstva. Tento „sociální manifest“ požadoval, aby každý člověk měl nárok na materiální zajištění a na duševní rozvoj na základě svobody, důstojnosti, sociálního zabezpečení a stejných možností.¹⁶ Sociální myslitelé v zemích antifašistické koalice se shodovali s vládními činiteli na tom, že je nutné léčit neduhy kapitalismu a jejich důsledky pro obyvatelstvo. Ve Velké Británii byla v době největšího národního ohrožení v červnu 1941 vytvořena mezivládní komise s úkolem připravit koncepci sociálních reforem. Zpráva, kterou předložil koncem téhož roku *lord William Beveridge (Social Insurance..., 1942)*, zdůrazňovala ochranu občanů před hromadnou nezaměstnaností, dosažení plné zaměstnanosti a sociální zabezpečení obyvatelstva. Během války a po jejím ukončení, kdy zesílil vliv SSSR a levičových nálad mezi obyvatelstvem, pokládali i prozíravější stoupenci kapitalismu rozsáhlejší uplatnění sociálních práv za podmínku jeho přežití.

Beveridgeho ambiciózní koncepce neusilovala jen o sociální zabezpečení obyvatelstva „od kolébky do hrobu“, ale předpokládala vybudování společnosti spravedlivější než před válkou. Sociální ochrana v tomto pojetí zahrnovala všechny občany, všechna sociální rizika a bojovala proti všem sociálním zlům (bídě, onemocněním, nevědomosti, špině a zahálce). Zpráva požadovala zajištění plné zaměstnanosti a peněžitých i jiných příjmů osobám, které si je nemohou opatřit prací, nebo v případech, kdy jejich spotřeba stoupne porodem, sňatkem, nemocí či ztrátou živitele. Tento sociální projekt počítal i s přídatky na děti. Vzhledem k tehdejším omezeným zdrojům mohly ovšem sociální dávky a služby zajišťovat jen základní potřeby občanů.

V dalším svém díle z válečných let analyzoval Beveridge výkyvy ekonomiky v předchozích desetiletích a důsledky hospodářské krize a nezaměstnanosti ve 30. letech (Beveridge, 1944). Za základní podmínku jejího snížení považoval přiměřené příjmy obyvatelstva, k nimž počítal i sociální dávky a služby. Tak by byla stimulována vyšší poptávka po výrobcích, službách, a následně i po pracovní síle. Starost o zajištění odpovídající poptávky a zaměstnanosti by byla přenesena na

15 Plný text Jech – Kaplan, 1995, s. 496–498. Výhrady k předpokládanému vyvlastňování velkého kapitálu vyjádřil formou memoranda člen Právní rady (odborného orgánu exilové vlády) *dr. A. Drucker*. S poukazem na nepopulárnost rozboru této problematiky upozornil na skutečnost, že se dostatečně nezvažují „národohospodářské a právní následky expropriace“ a „nestuduje se problém moderní a výkonné správy zestátněných podniků“. Navrhl, aby se vyvlastňování provádělo zásadně za náhradu ve formě státních obligací s pevnou nízkou úrokovou sazbou, které by byly obchodovatelné na burze. Pokud by vyvlastněný majitel spolupracoval s postátněným podnikem, měl by být proti jiným bývalým vlastníkům finančně zvýhodněn. Memorandum požadovalo vymezit co nejdříve rozsah zestátnění, protože při nejasnosti „nikdo nebude chtít investovat, nikdo nebude chtít zahájití déletrvajících průmyslové nebo obchodní jednání“ (text memoranda Jech – Kaplan, 1995 [2. díl], s. 498–502).

16 *Sociální revue*, roč. 1946, s. 49. Shodně i některé další body obsahoval článek 22 Všeobecné deklarace lidských práv, schválené Valným shromážděním OSN 10. 12. 1948. (Její text viz *Mezinárodní dokumenty...*, 2000, s. 27–39.)

stát, který měl také rozšiřovat veřejné výdaje do dopravní infrastruktury, zdravotnictví a dalších veřejných a sociálních služeb. Na sociálním pojištění se měli podílet zaměstnavatelé, zaměstnanci a stát, na krytí sociálních výdajů by přispívaly úspory z jednotné organizace národního pojištění, progresivní zdanění a do jisté míry i výnosy ze zestátnění.

Beveridgeovy práce byly ovlivněny Keynesovou teorií, kterou dále rozvinul. Je proto považován za významného představitele ekonomické a sociální doktríny keynesovského směru a spolu s Keynesem za iniciátora koncepce sociálního státu. Široká publicita Beveridgeova návrhu sociální reformy a jeho projednávání v obou komorách britského parlamentu a ve vládě vzbudily velkou pozornost ve světě. Staly se také inspirací pro čs. vládu v Londýně a pro další exilové představitele. Ministr sociální péče *František Němec* (později ministr hospodářské obnovy pověřený správou resortu obchodu, průmyslu a živností) tento dokument široce komentoval a poukazoval na jeho význam pro Československo. Na uvedené téma publikoval řadu statí časopis *Čechoslovák* a v roce 1943 byl v češtině vydán obšírný výtah z Beveridgeovy zprávy, k níž napsal předmluvu sám autor (*Plán sociální bezpečnosti...*, 1943).

Informace o tomto díle a jeho ohlasu ve světě pronikly i do vlasti. Odborníci z Ústřední sociální pojišťovny a postupně i odboroví činitelé diskutovali již od roku 1943 o „národním pojištění“. Své stanovisko poslali do Londýna, kde bylo porovnáváno s představami exilových odborníků. Po jejich návratu do vlasti začala na tomto základě příprava zákona o národním pojištění, který však byl vzhledem k věcným a politickým polemikám schválen až v dubnu 1948. V prvních poválečných letech seznamovaly odbornou veřejnost s Beveridgeovým projektem a s jeho možnou aplikací v Československu zejména časopisy *Sociální revue* a *Svépomoc*.

Exilové koncepce poválečné hospodářské politiky vznikaly i mimo rámec londýnské vlády. V USA působil za války jako profesor na University of California v Berkeley a jako ředitel Výcvikového střediska UNRRA v Marylandu český ekonom *dr. ing. František Munk*, který své představy o hospodářské politice v osvobozené vlasti shrnul v roce 1944 v knize *Československo a jeho hospodářská budoucnost*. Z textu vyplývá, že autor byl stoupencem přechodu ke smíšené „poloveřejné a polopodnikatelské“ ekonomice a k plánování indikativního typu, přičemž dosti detailně analyzoval možné budoucí nástroje měnové, finanční, důchodové, průmyslové, obchodní a sociální politiky s důrazem na úlohu veřejných investic. Zmínil se i o představě prezidenta Beneše převést hospodářský program poválečné vlády do pětiletky, zřídit bezodkladně plánovací úřad a zabezpečit účast všeho lidu na plánování. Munk citoval prohlášení ministra financí exilové vlády *dr. L. Feierabenda* za jeho pobytu v USA, že po válce budou existovat tři kategorie podniků: postátněné podniky (např. uhelné doly nebo říční plavba), soukromé podniky pracující podle směrnic státních orgánů a „velký sektor našeho hospodářství zcela volný a spravující se sám podle zásad volné soutěže“.

F. Munk měl radikálnější představu, která akcentovala úlohu smíšených, poloveřejných podniků. O vlastnických přeměnách a plánování začátkem roku 1944 napsal: „Laissez-faire je mrtvé už dvacet let a každé pomyšlení na jeho obnovu je už jen tvrdošíjnou pověrou... Soukromé podnikání se musí nezbytně doplnit podnikáním jiného druhu, podnikáním veřejným... Regulace a veřejné investice jsou asi tak nejméně radikálním zásahem, ba jedinou záchranou soukromého podnikání... Je pravděpodobné, že budeme mít hospodářství s vyšší mírou socialisace než Spojené Státy nebo Velká Británie, ale s nižší než Sovětské Rusko. Celý evropský vývoj za posledních dvacet let směřoval... k «obojživelnému» systému a československé hospodářství bude mít všechny předpoklady k jeho praktickému provedení. Plánování a regulace smíšeného hospodářství není totožná s plánováním v Rusku. Podnikatelský sektor se nedá regulovat pouhým nařizováním, nepodléhá přímému vládnímu rozkazu a nedá se bezprostředně zařadit do státního výrobního «rozpočtu»“ (Munk, 1944, s. 7–8, 34, 38).

V moskevském centru *zahraničního komunistického odboje* nebyl vypracován ucelený progra-

mový dokument o předpokládané hospodářské a sociální politice v poválečném Československu. Vedení KSČ v Moskvě ustoupilo od počáteční orientace na socialistickou revoluci a důraz přeneslo na národně osvobozenecý boj proti nepříteli. V ekonomických požadavcích nešlo zpočátku nijak významněji za rámec deklarovaný londýnskou vládou, lišilo se jen výraznějším akcentem na určité otázky, zejména na důslednější postihy za kolaboraci s nacisty v hospodářské sféře. V dubnu 1944 formuloval *Klement Gottwald* své představy do poznámek, které však nebyly ve své době zveřejněny: „Na denním pořádku: *Ne* – socialistická revoluce a diktatura proletariátu. *Nýbrž* – národně osvobozenecá demokratická revoluce, blok dělnictva, rolnictva, městských středních vrstev a inteligence. Vlastní forma: demokratická republika. Sociálně: v českém a slovenském národě podlomení moci velkoburžoazie – (zrádci) – nevracet velké majetky, likvidace šlechty – do všech konsekvencí pozemkovou reformu... *Přechod*: pro klidný organizovaný přechod bez občanské války“ (Klimeš aj., 1965, dokument č. 15).

Při příležitosti podpisu smlouvy se Sovětským svazem se prezident Beneš setkal v Moskvě ve dnech 13. až 18. prosince 1943 šestkrát s vedoucími představiteli Komunistické strany Československa *Klementem Gottwaldem*, *Václavem Kopeckým*, *Rudolfem Slánským* a *Janem Švermou* (zápis moskevských jednání viz Klimeš aj., 1965, dokument č. 1–2). Rokoval s nimi o vytvoření poválečné vlády a dalších politických otázkách, ale jen malá pozornost byla věnována ekonomické problematice. Rozhovory naznačily tehdejší taktiku KSČ: tlumit ekonomické požadavky a vytyčovat především politické cíle v očekávání, že jejich přijetím se otevře cesta k radikálnějšímu postupu i v ekonomice a sociální sféře.¹⁷ Zahraniční byro KSČ (jak se nazývalo vedení strany po rozpuštění Komunistické internacionály v květnu 1943) předložilo prezidentu Benešovi návrh, aby „v přechodném období“ byla vyhlášena neplatnost majetkových převodů uskutečněných v době nesvobody z nacionálních nebo rasových důvodů a aby byly okamžitě zkonfiskovány majetky zrádců. S takovým postupem však počítala i londýnská exilová reprezentace.

Beneš navrhl KSČ dvojčlenné zastoupení v exilové vládě, což nebylo akceptováno. Dospělo se však ke shodě o tom, že v budoucí vládě budou mít vedoucí postavení levicové síly – komunisté, sociální demokraté a národní socialisté, ale zastoupeny budou i skupiny středu a národně spolehliví konzervativní politici. KSČ odmítla Benešovu představu o sjednocení levice do jedné strany, zdůvodňovanou zjednodušením politické struktury na leviči, střed a pravici.¹⁸

Politický program KSČ tlumočený Benešovi za jeho návštěvy v Moskvě spočíval na několika základních tezích: Národní fronta vzešlá z protifašistického boje jako základ budoucího politického systému, národní výbory jako orgány státní moci a správy, neplatnost zákonů vydaných po Mnichově, pevné spojení se Sovětským svazem a změněné postavení Slovenska v novém státě včetně uznání svébytnosti slovenského národa. Největší názorové rozdíly se projevíly u posledního bodu.

Při jednání v Moskvě došlo ke *sblížení postojů obou zahraničních odbojových center*, což *předznamenalo i užší spolupráci různých proudů domácího odboje*, která na Slovensku byla bezprostředně po moskevských jednáních institucionalizována uzavřením „Vánoční dohody“ a vznikem Slovenské národní rady. Reprezentace KSČ v Moskvě uznávala autoritu londýnské vlády, začala se vyjadřo-

17 Ze stanoviska moskevského vedení KSČ, jak je otiskly *Československé listy* 1. dubna 1944, je možno odvodit, že požadavky zestátnění, státní kontroly hospodářství a hospodářského plánování nebyly vytyčovány jako prvořadý, neaktuálnější úkol. Strategie prioritního získávání politických pozic odpovídala i představám sovětského vedení a komunistického hnutí v některých dalších zemích.

18 *Odboj a revoluce...*, 1965, s. 272–273. Jak uvádí účastník jednání v Moskvě, Benešův tajemník *dr. Eduard Táborský*, usiloval prezident o „rovnoprávnou účast“ komunistů v poválečné vládě v očekávání, že se tím republika uchrání od úporných politických bojů, že je lepší mít komunisty ve vládě než v opozici a že podíl na správě země ztlumí jejich radikalismus. (Táborský, 1993, s. 199.)

vat k závažným opatřením připravovaným touto vládou a některá stanoviska KSČ byla respektována. Setkání v Moskvě, stejně jako Benešovo jednání se Stalinem a dalšími sovětskými představiteli, překlenula nebezpečí rozkolu mezi zahraničními centry čs. odboje, případně mezi zahraničním a domácím odbojem. Československo tak bylo ušetřeno problémů, které vyvstaly v odbojovém hnutí v Polsku, Jugoslávii nebo Řecku a zkomplikovaly situaci nejen v těchto zemích, ale přerostly i do sporů mezi vítěznými mocnostmi.

Zásluhou londýnské exilové vlády se Československo ještě před koncem války zařadilo mezi *zakládající členy vznikajících mezinárodních organizací, zejména Organizace spojených národů a jejich specializovaných institucí*. V hospodářské sféře to byly především UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Správa spojených národů pro hospodářskou pomoc a obnovu), Mezinárodní potravinářská a zemědělská organizace (Food and Agriculture Organization of the United Nation – FAO) a brettonwoodské finanční instituce – Mezinárodní měnový fond (MMF – International Monetary Fund) a Mezinárodní banka pro obnovu a rozvoj (International Bank for Reconstruction and Development – IBRD). Československo se podílelo i na činnosti dalších organizací, které působily již před válkou, jako byla např. Mezinárodní organizace práce (International Labour Organization – ILO).

Organizace UNRRA byla založena na podnět prezidenta *F. D. Roosevelta* 9. listopadu 1943 ve Washingtonu. Sdružovala 44 (později 48) států antifašistické koalice a její činnost přerostla ve velkorysou akci mezinárodní solidarity. Poskytovala *pomoc osvobozeným zemím*, které tak během několika dalších let získaly více než 25 mil. tun zboží. Jako zdroj pro akci UNRRA sloužily dobrovolné příspěvky v doporučené výši 1 % národního důchodu těch zemí, které nebyly okupovány. Celkem se podařilo soustředit pomoc ve výši kolem 4 miliard US dolarů, z toho 73 % ze Spojených států.

ČSR patřila mezi první signatáře charty UNRRA. Londýnská vláda vyslala na ustavující zasedání organizace ministry zahraničních věcí a hospodářské obnovy *Jana Masaryka a Františka Němce* (Němec se později stal vládním delegátem ČSR v organizaci a Masaryk byl v srpnu 1945 zvolen předsedou politického výboru UNRRA). Úmluva mezi ČSR a organizací UNRRA o pomoci Československu z 26. února 1945 byla prvním dokumentem tohoto typu, který vedení organizace podepsalo.¹⁹

Československo se také stalo zakládajícím členem obou *mezinárodních finančních institucí, vytvořených v červenci 1944 v USA na konferenci v letovisku Bretton-Woods*, které však zahájily činnost až po skončení války. Z pověření exilové vlády se ustavující konference zúčastnila pětičlenná delegace v čele s ministrem financí *dr. L. Feierabendem*. Na konferenci bylo zastoupeno 44 států. Koncepce obou nově vytvářených institucí se rodila v USA a Velké Británii od roku 1942 s motivací předejít hospodářskému chaosu z období po první světové válce a ve 30. letech. Z uvažovaných tří světových institucí byla organizace pro obchod založena až později, takže Mezinárodní měnový fond a mezinárodní banka IBRD suplovaly i některé úkoly až v roce 1947 uzavřené Všeobecné dohody o clech a obchodu (GATT). Československo disponovalo v MMF na základě převzaté kvóty ve výši 125 mil. USD podílem 1,5 % hlasů (1500 hlasy z úhrnu 99 000 hlasů). V IBRD, zaměřené hlavně na poskytování dlouhodobých investičních úvěrů, připadalo z kapitálu ve výši 10 mld. USD na Československo 125 mil. USD.²⁰

19 Bliže Majer, 1946; Sommer, 1993.

20 Bliže Mládek, 1946. Členství v IBRD bylo vázáno na účast v MMF. Počáteční základní kapitál IBRD ve výši 10 mld. USD byl rozdělen na 100 000 akcií po 100 000 USD. Každý člen skládal 20 % své kvóty, z toho hned 2 % ve zlatě (s úlevami pro válkou postižené země) a poté 18 % ve vlastní měně. Hlasování se provádělo tak, že každý člen disponoval 250 hlasy plus jedním hlasem za každou akcii. Zápůjčky byly zatěžovány roční sazbou 1–1,5 %.

2. Domácí český odboj

V českých odbojových skupinách vznikaly velmi radikální návrhy na budoucí uspořádání země. Hospodářská krize, Mnichov a okupace byly tak bolestnou zkušeností, že většina obyvatelstva očekávala dalekosáhlé změny dřívějších poměrů. Je to zřejmé ze zachovaných tiskovin odbojových skupin. I politicky střední proud nekomunistického odboje požadoval „zspolečnění výrobních prostředků, socializaci průmyslové a zemědělské výroby“.²¹

Nejvýznamnějším hnutím domácího českého odboje, které ovlivnilo myšlení i jiných skupin odporu, byl *Petiční výbor Věrní zůstaneme (PVVZ)*. Svědčí o tom jeho programový dokument *Za svobodu do nové Československé republiky*.²² Ačkoliv vznikl již v letech 1939–41, předvídal válečný i poválečný vývoj přesněji než mnohé pozdější dokumenty a nastínil relativně ucelenou představu o poválečném uspořádání společnosti. Program obsahoval i dobově podmíněné části, jejichž dikce a emocionalita však jsou cenným svědectvím o tehdejších ovzduší a způsobu uvažování v okupovaných českých zemích. Přední osobnosti PVVZ psali články do ilegálního tisku, zejména do časopisů *V boj a Český kurýr*, a zasílali londýnskému exilu cenné informace o situaci v okupované vlasti a stavu české společnosti. Zároveň formulovali své představy o budoucnosti.

PVVZ byl založen pracovníky Dělnické akademie a postupně se rozšiřoval o další skupiny. Především to byli socialisticky smýšlející vlastenci a demokraté z intelektuálních kruhů a odborových činitelů (politickým profilem hlavně levicově orientovaní sociální demokraté a zčásti i národní socialisté). PVVZ si vybudoval důvěrnickou síť ze zaměstnanců železnic, pošt a pražských kovodělných závodů, podchytil skupinky a jednotlivce z řad komunistů, přestavitele zemědělců, učitelů aj. a navázal spojení také s vojáky, kteří se začali organizovat ve skupině Obrana národa. Síť se rozrůstala do dalších regionů Čech i na Moravu. V roce 1940 byl vytvořen společný střešový orgán – *Ústřední vedení odboje domácího (ÚVOD)*, který sdružil různé skupiny, jejichž názory na základní programové cíle se lišily. PVVZ se snažil formulovat perspektivu budoucnosti, ale zároveň usiloval o jednotu odbojových řad. Na začátku okupace byli zejména vojáci velmi radikální, žádali odstranění staré stranicoviny, uskutečnit znárodnění a důsledně vyřešit problém německé menšiny. Někteří byli blízcí komunistům, jiní se hlásili k požadavku vojenské diktatury, ale začátkem roku 1941 se připojili k programu *Za svobodu*.²³

ÚVOD měl těsné kontakty s prezidentem Benešem a doporučoval provádět vůči Sovětskému svazu ještě v době před jeho napadením pozitivní politiku. Základem jeho programu se stal již zmíněný dokument PVVZ *Za svobodu* z března 1941. Jeho stoupenci vycházeli z přesvědčení, že nacionistický národnostní a sociální útlak vtiskne národně osvobozenkému hnutí socialistický charakter a že domácí odboj přeroste v sociální revoluci.

Poměr komunistické strany k Petičnímu výboru se postupně měnil. Zpočátku bránilo jejich užší spolupráci stanovisko komunistů k hodnocení války vycházející z pojetí Kominterny (oboustranně imperialistický charakter války). Komunisté také vytýkali PVVZ přílišný liberalismus. Později se stanoviska sblížila a byla navázána spolupráce. Pro domácí komunistický odboj byly jedním ze

21 Např. v *Českém kurýru*, č. 3/1941.

22 *Za svobodu...*, 1945. Dokument navazoval na Memorandum mladých sociálních demokratů z roku 1933 „Co chtějí socialisté“ (vydal Dělnický výzkumný ústav při Dělnické akademii). Memorandum vyjadřovalo nespokojenost s politikou vedení ČSSD a jeho stěžejní ideou bylo spojení demokracie se socialismem. Vedoucí představitelé PVVZ, především *doc. dr. Josef Fischer* (bratr básníka a překladatele Otokara Fischera) a starosta Dělnické akademie *prof. Václav Patzak* vydali na jaře 1938 „Manifest předních kulturních pracovníků ve jménu přísahy věrnosti T. G. Masarykovi a jeho odkazu“. Dokument mobilizoval obyvatelstvo k obraně republiky a podepsalo ho přes milion občanů.

23 *Antifašistický nekomunistický odboj...*, 1992 (text V. Vrabce).

základních požadavků již od roku 1939 zásahy do vlastnických vztahů. V době, kdy moskevské vedené KSČ ještě tento požadavek nezdůrazňovalo, akcentovala rezoluce IV. prozatímního ústředního výboru KSČ otištěná v lednu 1944 v Rudém právu zestátnění celého velkopřemyslu a bank, jakož i předání velkostatkářské půdy rolníkům.

Na zpracování programu *Za svobodu* se v podmínkách ilegality podílely kolektivy odborníků, které připravovaly a diskutovaly podkladové materiály, z nichž některé se staly součástí programu nebo ho doplňovaly. Vznikaly samostatné studie o národnostní otázce, o zřízení Státní rady kulturní, o reformě školství (zpracoval *prof. Václav Příhoda*) a o organizaci zdravotnictví (připravila skupina vedená komunistou *Milošem Nedvědem*). Dokument byl kolektivním dílem, ale první koncept, který schválil ÚVOD, napsal *doc. dr. Josef Fišer*.

Autoři byli přesvědčeni o tom, že Evropa vzešlá z první světové války by se bývala mohla udržet jen důsledným propojením politické demokracie s demokracií hospodářskou a sociální. V Německu se však hospodářská moc vymkla kontrole, což vyústilo v likvidaci demokratických institucí a neomezenou diktaturu. Sociální otázky řešili fašisté tím, „že je zakázali, že násilně zastavili všechny sociální zápasy“ a „místo práva na práci znají jen donucovací tábory“.

Abyste se po vítězství nad Německem neopakovala katastrofální krize a nezaměstnanost, aby se mohl uskutečnit nárok člověka na práci zajišťující slušný život, mohla podle programu *Za svobodu* „hospodářská činnost jen do určitých rozměrů zůstat v soukromých rukou“, ale pod veřejnou kontrolou, a „musí být včleněna do plánovaného hospodářství“. Kapitola pod názvem „Věci hospodářské a sociální“ vycházela z nezbytnosti společenských přeměn v Československu, které by odpovídaly očekávanému vývoji ve světě a rodícímu se novému ekonomickému a sociálnímu myšlení. Protože výkonost hospodářství „závisí jak na pracovní, tak i na spotřební síle obyvatelstva“, měl být zabezpečen přiměřený „spotřební důchod nejširších vrstev“.

Plánované hospodářství bylo chápáno nikoliv jako „plán kasárenský, ale jako plán s dostatečnou pružností, aby se mohla uplatňovat rozmanitost a složitost hospodářského života“. Hospodářská politika měla „zvyšovat skutečnou hodnotu všech pracovních důchodů, nikoliv stůj co stůj snižovat veřejné výdaje“, a rovněž „zabránit nesociálnímu způsobu, jímž se dosud prováděla racionalizace“. Ta vyřazovala stále více zaměstnanců (spotřebitelů) z práce, a tím podlamovala výrobu. Program považoval za nezbytné, aby se lidstvo vypořádalo se situací, kdy přes rostoucí produktivitu a možnosti blahobytu lidé propadali bídě. Byla také specifikována základní východiska v oblasti důchodové a rodinné politiky, regulace příjmů, sociálního pojištění, zdravotnictví a školství. Podle představ autorů dokumentu existovaly v republice předpoklady pro důstojný život všech občanů.

Kapitola s názvem „Kultura pro všechny“ kladla důraz na umožnění stejného přístupu občanů ke vzdělání a kultuře; k tomu měla přispět jednotná školská soustava diferencovaná podle schopností žáků. Dokument uváděl zvláštní úkoly jednotlivých druhů a stupňů škol – od mateřských až k vysokým a ke vzdělávání dospělých. V rámci PVVZ vznikl také návrh reformy zdravotní služby po osvobození, který počítal s vybudováním Státního zdravotního ústavu pro oblast zdravotnického výzkumu a sítě zdravotnických zařízení dostupných všem občanům. Tyto a další náměty přispěly k reorganizaci některých úseků veřejného života v osvobozené republice.²⁴

V závěru programu byly dány do souvislosti dva základní úkoly: „osvobození potlačených národů z útisku německého a italského fašismu“ a „sociální osvobození jednotlivce a potlačených vrstev z panství hospodářsky vládnoucích skupin“. Osvobození národní mělo jít ruku v ruce s osvobozením sociálním a revoluce politická s revolucí sociální. Byla připomenuta Masarykova slova o tom,

24 Gebhart, J. – Kuklík, J.: *Vědci a domácí rezistence*; Vrabc, V.: Představy domácího odboje o organizaci vědy a vzdělání v osvobozené republice. In *Věda v českých zemích...*, 1998.

že česká otázka je otázkou sociální, což bylo rozšířeno i do evropského rozměru: „Budoucnost Evropy je otázkou sociální“.²⁵

Tato drobná knížka o 137 stránkách plnila dvojí úlohu: stala se příspěvkem k budování státu po válce, a zároveň mobilizovala odbojové hnutí a veřejnost k boji s nadějí na konečné vítězství. Je obdivuhodné, že již na začátku války, v deprimujícím ovzduší německých vojenských vítězství, se zrodil takový program. Navíc k tomu došlo v podmínkách hluboké illegality a nacistického teroru, v době omezených možností výměny myšlenek mezi zeměmi i uvnitř země, kdy autoři dokumentu mohli znát jen zlomky Keynesovy teorie a Beveridgova díla ještě nevyšla. Také vytištění programu a jeho šíření bylo velmi riskantní, a jak se později ukázalo, většina jeho autorů skončila na popravišti.

Jeden z nemnoha těch, kteří přežili, spisovatel *Karel J. Beneš*, v roce 1945 v úvodu k druhému vydání programu *Za svobodu* konstatoval: „Od roku 1940 nebylo v podstatě vymyšleno nic, co by tento program nebyl předjímal a řešil... Lze právem říci, že výstavba nového státu děje se téměř v plné shodě se základními myšlenkami tohoto programu“.²⁶ Dokument vznikl za spolupráce různě smýšlejících lidí, ale z kontextu je zřejmé, že autoři předpokládali směřování Československa k socialismu; představy o socialismu však neztotožňovali s jeho sovětským typem.²⁷ Jejich model socialismu vycházel z představ tehdejších levých sociálních demokratů a předpokládal nacionalizaci velkého kapitálu, pozemkovou reformu, plánované hospodářství, zachování malého a středního soukromého podnikání a existenci více politických stran. Byla odmítnuta kontinuita s předmnichovskou republikou a poválečná čs. vláda měla být po demisi exilové vlády sestavena převážně z představitelů domácího odboje.²⁸

Snaha o širší sjednocení odbojového hnutí byla v září 1941 dovršena návrhem *J. Fischera* na přeměnu ÚVODU na Přípravný revoluční národní výbor, který se měl stát vrcholným orgánem sjednoceného národního demokratického odboje (někteří historici ho pokládali za předobraz Národní fronty). Mezi jeho požadavky, zaslányými v červnu 1943 prezidentu Benešovi, se objevil i bod o německých reparacích – zabavení majetku Němců jako záruky za náhradu škod, vyhrazení zóny v Německu, z níž by ČSR mohla čerpat náhradu škod, a využití Němců jako dělníků při obnově hospodářství.²⁹

Po přepadení Sovětského svazu a změně linie Komunistické internacionály vznikly příznivější podmínky pro společný postup i s komunistickou stranou (jednání s KSČ probíhala v srpnu 1941 a napsal o nich *Julius Fučík* do ilegálního Rudého práva). Sjednocování odboje podnítilo odpor proti okupantům (projevilo se i vlnou stávek a sabotáží), ale zároveň vedlo i k vyslání „zastupujícího říšského protektora“ *Reinharda Heydricha* do protektorátu, k vyhlášení stanného práva a německému úderu proti představitelům PVVZ. Odbojová síť byla rozbita a z jejích významnějších představitelů se jen několik dožilo osvobození. Ideový vliv programu *Za svobodu* se však udržel v odboji i po roce 1941.

Určitou kontinuitu s programem *Za svobodu* lze postihnout v *ilegální činnosti odborářů*. Po perzekuci za heydrichiády vytvořili v roce 1943 ilegální odborářské ústředí veřejných zaměstnanců, z nichž někteří (*Evžen Erban, Josef Kubát, Václav Cipro*) patřili k síti PVVZ a hlásili se k progra-

25 Uvedené citace viz *Za svobodu...*, 1945, s. 28, 37–38, 47–51, 81–83, 100–102, 126.

26 Beneš, K. J.: *Vznik, účel a význam programu ZA SVOBODU* (úvod k cit. II. vydání programu *Za svobodu...*, které vyšlo 8. července 1945).

27 K podobnému závěru dospěl na základě studia dobových dokumentů i přední zahraniční znalec českého odboje, německý historik *Detlef Brandes*. Konstatoval, že existovalo všeobecné přesvědčení o nezbytnosti socialistických reforem, aniž by jimi byly dotčeny demokratické svobody. Šlo o hledání třetí cesty mezi kapitalismem a sovětským komunismem. Brandes se domnívá, že tato snaha později ztroskotala ani ne tak na vnitřních rozporech, jako na polarizaci globální politiky po rozpadu antihitlerovské koalice. (Brandes, 1999, s. 397, 484.)

28 Kural, V.: *Český domácí odboj v letech 1939–1941*. In *Odboj a revoluce. Zprávy*, č. 3/1968, s. 18–19.

29 Kuklík, J.: *K problematice Národní fronty v domácím odboji*. In *Acta Universitatis...*, 1976; *Dokumenty z historie...*, 1966, dokument č. 512.

mu *Za svobodu*. V jeho duchu zpracovali studie o poválečné výstavbě jednotných odborů, sociálním pojištění a úkolech v hospodářství a kultuře. Z této skupiny se později konstituovala ilegální *Ústřední rada odborů (ÚRO)*. Její stanoviska byla z okupovaného území zasilána v depeších do Londýna a ovlivnila jednání o programu budoucí vlády na osvobozeném území ČSR.

Od Slovenského národního povstání se odbory v českých zemích radikalizovaly a staly se uznávaným činitelem hnutí odporu. V programovém dokumentu z počátku roku 1945 spatřovalo vznikající *Revoluční odborové hnutí (ROH)* svůj cíl nejen ve vyhnání nepřítele, ale i v boji za socialismus.³⁰ Pro závěrečné období okupace vytyčilo konkrétní úkol „neprodleně začít s propagandou a organizací příprav všeobecné stávky a masových bojových akcí“. Depeše ilegální ÚRO, zasláná v březnu 1945 přes Londýn do Moskvy, formulovala jako „minimální hospodářský program první domácí vlády... znárodnění dolů, všech velkých průmyslových závodů kovodělných, chemických, potravinářských, bank, pojišťoven, lesního majetku, jakož i zespolečnění zemědělských majetků nad 30 hektarů výměry“.³¹ Podobné požadavky obsahovala již dříve rezoluce IV. prozatímního ústředního výboru KSČ, otiskovaná v lednu 1944 v ilegálním *Rudém právu*.

Koncem války se vedle ozbrojených a sabotážních akcí formovaly i nové odbojové organizace. Význačné místo mezi nimi si vydobyl *Předvoj*, který vytvořily revolučně naladěné skupiny mládeže (jeho kořeny spadaly již do roku 1943). Program této ilegální organizace blízko KSČ vycházel z předpokladu, že vlivem okupace a jejích politických, sociálních a národnostních důsledků vznikne „revoluční situace obrovského dosahu“ a že česká revoluce bude „svým obsahem sociální a svou formou národní“, přičemž tyto složky musí tvořit nerozlučnou jednotu. Pojetí socialismu jako perspektivy revolučního procesu bylo u přívrženců *Předvoje* bližší jeho sovětské podobě než u programu *Za svobodu*. *Předvoj* také vyzvedával úlohu proletariátu jako vedoucí síly české společnosti, která bude schopna vytvořit konstruktivní program pro budoucnost (Klimeš aj., 1965, dokument č. 30).

Počátkem roku 1945, po předběžných jednáních představitelů několika ilegálních organizací, vyústila druhá vzestupná vlna odboje do vzniku *České národní rady*, která začala připravovat *celonárodní povstání*. Významný představitel domácího odboje *profesor Josef Grňa* formuloval tehdy rozšířené názory na budoucí hospodářskou politiku těmito slovy: „Je mezi námi jednota v tom, že se toto přebudování bude dít podle zásad pokrokového socialismu, což bude vyžadovat rozsáhlé reformy v držbě kapitálu finančního, výrobního a zemědělského. Nejsme ve své většině komunisty, ale zásadně nevylučujeme postupování podle těch ruských příkladů, které se osvědčily a pro nás se hodí“ (Grňa, 1968, s. 267).

3. Domácí slovenský odboj

V počátečním období Slovenské republiky – zhruba do roku 1941 – působily v domácím odbojovém hnutí dva hlavní proudy. Jeden, nazývaný někdy občanským blokem, byl orientován na obnovení prvorepublikového zřízení s různými reformními úpravami. Druhý, komunistický odboj, prosazoval „sovětské Slovensko“, které jedni chápali jako připojení země k Sovětskému svazu a druzí jako

30 *Ideový a akční program ÚRO* (Státní ústřední archiv: Archiv ÚV KSČ, fond 40).

31 Klimeš aj., *Cesta ke Květu...*, 1965, dokument č. 125. Požadováno bylo také „náležité zastoupení odborů ve všech zařízeních, utvořených k regulaci sociální a hospodářské politiky státu“.

převzetí sovětského společenského systému s případnou perspektivou revoluce i v okolních zemích a možným obnovením ČSR na nových základech. Později docházelo v Komunistické straně Slovenska k názorovému posunu. V jejím v ilegálně vydaném programu se uvádělo: „V otázce spolunažívania s bratským národom českým rozhodne sám sociálne a národne oslobodený ľud Slovenska svojím ľudovým hlasovaním.“ A ilegální list Hlas ľudu načrtl v roce 1941 tři možné varianty po svržení fašismu: samostatný stát, autonomie v rámci ČSR nebo „federativní svazek s bratským českým národem“ (Lipták, 1968, s. 227, 232).

V srpnu 1943 ustavené V. ilegální ústřední vedení KSS se již vyslovilo jednoznačněji pro společné soužití slovenského a českého národa v jednom státě na základě rovnosti. I moskevské vedení KSČ překonalo dřívější neurčité postoje k zapojení Slovenska do ČSR, když *Klement Gottwald* při příležitosti 25. výročí vzniku ČSR prohlásil, že Československo je „útvarem, v jehož rámci se mohou státně vyžít dva slovanské národy, Češi a Slováci“, a že pro oba národy je „Československo jedinou přirozenou a možnou základnou jejich státního života, na níž má každý národ nezadatelné právo“ (Gottwald, 1955, s. 243).

Na přelomu let 1941–1942 došlo k neúspěšnému pokusu vytvořit na Slovensku reprezentativní Ústřední národně revoluční výbor se zastoupením zástupců občanských skupin a komunistů. V prosinci 1943 však kontakty mezi hlavními odbojovými proudy – komunistickým a občansko-demokratickým – vyústily do vytvoření *Slovenské národní rady*, jejímž programovým dokumentem se stala *Vánoční dohoda*. Ilegální SNR vytvořili na paritním principu tři vedoucí představitelé KSS (*Karol Šmídke*, *dr. Gustáv Husák* a *Ladislav Novomeský*) a tři činitelé občanského hnutí odporu z bývalé agrární strany, kteří později patřili k předním reprezentantům nově vytvořené Demokratické strany (*dr. Jozef Lettrich*, *Ján Ursíny* a *Matej Josko*). Počátkem roku 1944 byla SNR rozšířena o zástupce sociální demokracie *Ivana Horvátha* a o předního slovenského ekonoma *dr. Petra Zaťka*. Mimo SNR zůstali z odbojových skupin stoupenci obnovení předmnichovských poměrů kolem *dr. Vavra Šrobára*.

Slovenský historik *Lubomír Lipták* charakterizoval změny na slovenské politické scéně slovy: „V komunistické strane nová situácia v posledných rokoch vojny opravila predovšetkým staršie koncepcie štátne (mj. i sovětizaci, pozn. V. P.), v nekomunistických skupinách sa museli korigovať plány sociálneho usporiadania po oslobodení.“ A ke vzniku SNR konstatoval: „Tým, že sa podarilo v tradičnom trojuholníku slovenskej politiky, socializmus – ľudáctvo – meštiacka demokracia, jej jednu zložku, ľudáctvo, izolovať, vziať do kleští z oboch strán, pripravili sa podmienky pre likvidáciu dlhoročnej dominácie ľudáctva v slovenskej politike“ (Lipták, 1968, s. 229, 236).

Ve Vánoční dohodě si SNR vytyčila úkol „jednotne a centrálně viesť boj slovenského národa za odstránenie nacisticko-nemeckého diktátu, vykonávaného i domácimi uzurpátormi politickej moci“ a „v prvej príhodnej chvíli prevziať všetku politickú, zákonodárnu, vojenskú či administratívnu výkonnú moc na Slovensku...“ Dále bylo vyjádřeno přání, „aby národ slovenský a národ český, ako najpríbuznejšie slovanské národy, utvárali ďalšie svoje osudy v novej Č-SR, spoločnom to štáte Čechov a Slovákov a na podklade princípu rovný s rovným“.

Vzhledem k názorové různorodosti svých členů formulovala SNR ve Vánoční dohodě jen velmi obecné představy o poválečných ekonomických a sociálních přeměnách. Byla použita formulace, která umožňovala jak radikální revoluční postup, tak cestu dílčích reforem: „Myšlienku demokracie treba preniesť a prehľbiť i na pole hospodárske a sociálne tak, aby rozdelenie národného dôchodku medzi všetko obyvateľstvo bolo čo najrovnomernejšie a aby život každého občana bol ľudsky dôstojný“.³² V dalších měsících SNR ve spolupráci s armádními činiteli a se slovenskými ekonomy

32 Vánoční dohoda byla poprvé zveřejněna za SNP v *Pravdě* 12. 9. 1944. Citace podle Klimeš aj., *Cesta ke Květnu...*, 1965, dokument č. 5.

dr. Petrem Zaťkem a dr. Imrichem Karvašem systematicky připravovala hospodářské zajištění očekávaného povstání; zásoby zbrojního a jiného materiálu byly přesunovány na území, které se mělo stát centrem povstání. Guvernér Slovenské národní banky Karvaš dal také příkaz k převodu tří miliard slovenských korun do Banské Bystrice.³³

V souladu s cíli vytyčenými ve Vánoční dohodě z konce roku 1943 vznikla v září a říjnu 1944, v době *Slovenského národního povstání*, na středním Slovensku realita připomínající samostatný státní útvar, i když bez zahraničně politické subjektivity. Povstalecká SNR, rozšířená na 50 členů, fungovala jako parlament (zákonodárný orgán), předsednictvo SNR jako kolektivní hlava státu a pověřenectva SNR jako ministerstva.³⁴ *Deklarace SNR o převzetí moci na Slovensku* z 1. září 1944 (*Dokumenty moderní doby...*, 1978, s. 430) vyhlášovala podporu sociálně slabým vrstvám a požadovala spravedlivé rozdělení národního důchodu, dělnické mzdy odpovídající podílu na výsledku práce a úpravu držby půdy ve prospěch drobných rolníků. Byly legalizovány národní výbory jako nové mocenské orgány v obcích, v podnicích vznikaly závodní výbory a zaměstnanci některých podniků přijímali rezoluce požadující jejich postátnění. Byl vydán zákaz zcizovat nemovitosti a do německých a arizovaných podniků byly dosazovány vnucené správy. Filiálka Slovenské národní banky v Banské Bystrici měla dočasně vykonávat funkce bratislavské centrály. Na konferenci v Podbrezové bylo 15. října vyhlášeno organizační sjednocení slovenského odborového hnutí.

Dne 17. září 1944 se v Banské Bystrici konal *slučovací sjezd KSS se sociální demokracií*. Sjezd organizačně sjednotil dvě strany, jejichž programy i činnost se v odboji sblížily, ale zároveň znamenal pohlčení sociální demokracie komunistickou stranou, což ne všichni slovenští sociální demokraté akceptovali (v únoru 1946 obnovili stranu sociálně demokratického typu pod názvem Strana práce, která však v prvních poválečných parlamentních volbách získala jen 3 % hlasů).³⁵ Sjednocovací sjezd proklamoval cestu k socialismu. V hlavním referátu prohlásil předseda KSS a jeden ze dvou předsedů SNR *Karol Šmidke*: „*Chceme odstránit vykorisťovanie človeka človekom, chceme oslobodiť pracujúceho človeka nielen od gangsterského fašistického teroru, ale aj od otrockej závislosti od materiálnych dnešních vzťahov... Zospolečenštenie, socializovanie výrobných prostriedkov, fabriek, bánk a veľkých podnikov je predpokladom demokracie hospodárskej a dokonalej slobody človeka.*“ Šmidke také uvedl: „*Pôdu musí dostať ten, kto na nej pracuje. Pôdu musí dostať malý roľník. Slovenský národ, to je v zdrvujúcej väčšine robotník a malý roľník. Preto záujmy slovenského národa, to sú predovšetkým záujmy robotníka a chudobného roľníka* (*Komunistická strana Slovenska...*, 1971, s. 35; místa kurzívou podtržena v originále).“

Za povstání se z představitelů občanského bloku zformovalo nové politické seskupení s názvem *Demokratická strana* (DS). Vplynuli do ní někteří představitelé bývalé agrární strany, výrazně „čechoslovakisticky“ orientovaná skupina kolem *dr. Vavra Šrobára* (stal se jedním ze dvou předsedů povstalecké SNR), různé nekomunistické odbojové skupiny a osobnosti spjaté s evangelickou církví. Strana se definovala jako nesocialistická. Socialismus pokládala „v některých ohledech prakticky

33 *Dr. I. Karvaš* již dříve zachránil před transferem do Německa 42 tun stříbra a dal příkaz k převodu 7,3 tuny zlata do Švýcarska. V srpnu 1944 byl zatčen a německým soudem odsouzen k smrti za sabotáž fašistické ekonomiky a organizaci ekonomického zázemí SNP; byl však osvobozen z koncentračního tábora při porážce Německa. (*Imrich Karvaš...*, 2003, s. 3.)

34 Bliže o státoprávních problémech a o rozdílnosti stanovisek čs. exilových orgánů v Londýně a SNR viz Rychlík, 1997, s. 242–249.

35 Mezi českými sociálními demokraty byly názory na sloučení rozporné. Zatímco např. vládní delegát na osvobozeném území ČSR ministr *František Němec* je pokládal za předčasný čin, který bude třeba po osvobození podrobit revizi, pozdější ministr průmyslu v Košické vládě *Bohumil Laušman* poslal za zářijového pobytu v roce 1944 v Moskvě telegram, v němž stálo: „*Celým srdcom vítam zjednocovací zjazd. Naši funkcionári v Londýne už dávno vyslovili sa za jednotu socialistického hnutia v rámci národného frontu. Preto my nadšene vítame Vaše rozhodnutie v otázke zjednotenia sa s komunistami a želáme Vám plného úspechu...*“ (*Komunistická strana Slovenska...*, 1971, s. 60–61; Klimeš aj., *Cesta ke Květnu...*, 1965, dokument č. 60.)

za neuskutečnitelný“, ale zároveň chtěla některé socialistické požadavky „uvést do života v takové míře, v jaké to naše poměry dovolují“. Demokratická strana považovala liberalismus v hospodářství za překonanou konstrukci a přikláněla se ke „střední cestě“ mezi kapitalistickým a socialistickým hospodářským systémem. Obnovené Československo mělo zajistit svébytnost a rovnoprávnost slovenského národa. V zahraniční politice byla zdůrazňována slovanská orientace, především na Sovětský svaz, současně s představou Československa „jako mostu mezi Východem a Západem“.

V ekonomické části *Programových zásad Demokratické strany Slovenska*, zveřejněných na povstaleckém území v říjnu 1944, se odrážela dobová radikalizace slovenské společnosti. Bylo v nich uvedeno, že strana „zásadně uznává princip soukromého vlastnictví“, ale má kladný vztah k „zestátňení velkých podniků určitých kategorií, některých bank atd., ... jestliže se tím lépe poslouží sociálním potřebám a veřejným zájmům.“ Programové zásady se vyslovovaly pro „spravedlivé rozdělení národního důchodu“ a pro poměrně radikální pozemkovou a lesní reformu, která by odevzdala půdu do vlastnictví rolníků v takovém rozsahu, aby nemuseli v budoucnosti živořit.³⁶

Nevýhodou Demokratické strany proti KSS byla skutečnost, že se zformovala až v době, kdy komunisté byli programově vyprofilováni a měli již vybudovány základy organizační struktury strany. Člen čs. vládní delegace vyslané v době SNP na Slovensko, národně socialistický poslanec *František Uhlíř*, charakterizoval po návratu do Londýna ve zprávě pro prezidenta Beneše rozdíl obou stran takto: KSS má jasný program, DS ho teprve hledá; komunisté jsou ideově jednotní, DS je pestrou politickou mozaikou; DS je na rozdíl od KSS zatížená lidmi, kteří se zkompromitovali spoluprací s bratislavským režimem; generačně se vedení KSS opírá o mladé lidi, plné elánu, zatímco ve vedení DS převažují věkově starší politici; komunisté vyvinuli za povstání při organizaci strany a styku s občany velké úsilí, DS se většinou omezila na činnost klubu při SNR (*Slovenské národné povstanie...*, 1965, s. 898–899).

Exilová politická reprezentace v Londýně v čele s prezidentem Benešem nebyla schopna zřít se koncepcí československého národa (dvou etnických skupin tvořících československý národ).³⁷ Setrvávání na této pozici se projevilo v rozhlasovém poselství londýnské vlády z 30. června 1943, při rozpravě ve Státní radě v říjnu téhož roku a poté i za moskevských rozhovorů prezidenta Beneše se zahraničním vedením KSČ. Tato stanoviska, která mezi významnými slovenskými odbojovými činiteli zastávala jen nepočetná skupina kolem dr. Vavra Šrobára, vyvolala na Slovensku zklamání a nesouhlas. V Londýně je kritizovali tamní členové KSČ. Ve Státní radě její komunistický člen *Václav Nosek* prohlásil, že neexistuje žádný suverénní československý národ, nýbrž suverénní Československá republika, jejíž základnu tvoří Češi a Slováci. Moskevské vedení KSČ žádalo, aby odpovědní čs. politici jasně prohlásili, že uznávají Slováky za nacionálně svébytný národ a že je budou napříště posuzovat jako bratrský národ Čechů podle zásady „rovný s rovným“. Je historickým paradoxem, že čechoslovakistický směr na Slovensku, který v letech 1938–1939 zaujal v boji proti Hlinkově slovenské ľudové straně objektivně pokrokové stanovisko, zůstal mimo rámec sjednocujícího se odbojového hnutí právě v době, kdy se přiklánělo k obnově ČSR.

Ve srovnání s českými zeměmi se na Slovensku silněji rozvinula ozbrojená složka odboje, do níž se vedle četných partyzánských skupin³⁸ zapojila v době povstání také část slovenské armády.

36 *Dejiny Slovenského národného povstania...*, 1984, s. 131–136; Lhota, 1987, s. 23–24 s odkazem na *Programové zásady Demokratickej strany*. Banská Bystrica 1944, s. 13–22.

37 Stanovisko prezidenta Beneše bezprostředně po SNP bylo rozvedeno v odpovědi na usnesení SNR z 29. 9. 1944 a předáno delegaci SNR 5. listopadu 1944. Celý text *Slovenské národné povstanie...*, 1965, s. 809–810.

38 Podle poválečného retrospektivního průzkumu sociálního složení 8155 partyzánů – čs. občanů působících na Slovensku koncem října 1944 – bylo z nich 61 % dělníků, což je vzhledem k složení slovenského obyvatelstva překvapivě vysoký podíl. Podle detailnějších údajů o 6770 partyzánech k 5. září 1944 připadalo na dělníky 63 %, na úředníky, živnostníky a rolníky po 6 až 8 %, na státní zaměstnance a příslušníky ozbrojených sil po 3 až 4 % a zbytek na učitele, svobodná povolání a ostatní. (*Dejiny Slovenského národného povstania...*, 1984, s. 308–309.)

Opatření uskutečněná za Slovenského národního povstání a později v roce 1945 na postupně osvobozovaném území Slovenska vytvořila *fait accompli* – reálnou situaci, k níž nebylo možno nepřihlížet při přípravě Košického vládního programu. Revoluce vstupovala do republiky z její východní části a i v ekonomice *opatření vzešlá z domácího slovenského odboje předznamenala bezprostředně poválečný směr hospodářské politiky v celém Československu*.

4. Košický vládní program

V letech 1944–1945 vznikla v Československu vlivem souběhu řady objektivních i subjektivních faktorů *revoluční situace*. Ve vědomí společnosti, poznamenaném reminiscencemi na krizi a neblahý vnitropolitický vývoj v 30. letech, zklamáním z postoje západních mocností v době Mnichova i bezprostředními prožitky z doby války, se prosazovala touha po změně. To se týkalo jak vnitropolitického uspořádání státu, tak přeorientace zahraniční, národnostní, hospodářské a sociální politiky. V zásadách do vlastnických vztahů a v přechodu k národohospodářskému plánování byla spatřována záruka hospodářské prosperity a sociálního pokroku. Tyto postoje převládly v domácím českém odboji, projevíly se zřetelně ve Slovenském národním povstání, ovlivnily program první domácí vlády na osvobozeném území a v květnu 1946 byly potvrzeny i volebními výsledky. K posunu politického spektra doleva přispěla i rozhodující úloha Sovětského svazu při porážce fašismu na evropských bojištích a při osvobozování Československa.

Ještě před koncem války *pokračovaly na postupně osvobozovaném území Slovenska revoluční přeměny přerušené potlačením národního povstání*. Slovenská národní rada zde převzala zákonodárnou, vládní a výkonnou moc a v Manifestu ze 4. února 1945 přislíbila uskutečnit „velké sociální reformy“ – prosadit účast zaměstnanců na správě podniků, znárodnění klíčového průmyslu, zajištění majetku nepřátel a zrádců a jeho předání do správy národních výborů, pozemkovou reformu podle hesla „půdu tomu, kdo na ní pracuje“ aj. (Klimeš aj., *Cesta ke Květnu...*, 1965, dokument č. 156).

SNR kladla důraz na zemědělskou problematiku, což nebylo vyvoláno jen jejím významem na převážně agrárním Slovensku, ale i nebezpečím chaotického zabírání soukromých a církevních velkostatků. Taková situace vznikala zejména v nejhudších oblastech na severovýchodě země se silným zastoupením Ukrajinců-Rusinů mezi obyvatelstvem; působila zde i skutečnost, že nejvýchodnější pruh Slovenska nebyl po maďarské anexi v březnu 1939 součástí slovenského státu.³⁹

Některé požadavky únorového Manifestu SNR předběhly platformu, kterou zaujalo moskevské vedení KSČ při přípravě Košického vládního programu. Na tento nesoulad reagovala SNR ústupem od požadavku všeobecné pozemkové reformy, tj. od omezování velkostatků bez ohledu na národnost a minulé postoje jejich vlastníků. Nařízení i vydané směrnice o reformě byly redukovány (v souladu s později přijatým Košickým vládním programem) na konfiskaci a rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, zrádců a nepřátel slovenského národa. Rovněž KSS na své konferenci 1. března 1945 požadovala bezprostředně jen vyvlastnění půdy nepřátel a domácích zrádců, ale zároveň vyzvala SNR, aby co nejdříve „přikročila k přípravným pracím na širokou pozemkovou reformu, která by uskutočnila rovnomerné a spravodlivé rozdelenie všetkej pôdy na Slovensku“ (*Komunistická strana Slovenska...*, 1971, s. 119).

39 Podle údajů z poloviny června 1945 bylo jen v okresech Snina, Humenné a Medzilaborce zlikvidováno a zčásti již rozparcelováno 67 velkostatků. (Kovač, A.: *Ambivalentní vývoj gazdovania na severovýchodnom Slovensku v rokoch 1944–1948*. In *Zemědělství na rozcestí...*, 1998, s. 186.

Demokratická strana se ve svých Programových zásadách z dubna 1945 vyslovila pro „demokratickou, pokrokovou a sociálně spravedlivou republiku, která v mezinárodních vztazích se bude především orientovat na Sovětský svaz“. Dále požadovala pozemkovou reformu, znárodnění nebo združstevnění velkých podniků, ale též ochranu soukromého vlastnictví, které mohlo být omezeno v případech, kdy to budou vyžadovat zájmy širokých lidových vrstev.⁴⁰

Slovenská národní rada nastínila na svém zasedání 15. února své představy o dělbě kompetencí mezi ústřední vládou a SNR. Slovensko mělo po přechodnou dobu zůstat samostatným měnovým a celním územím.⁴¹ Na poradě zástupců DS a KSS byl 15. března ustaven přípravný výbor Národní fronty na Slovensku a byl dán podnět k vytváření jednotných organizací slovenského rolnictva a mládeže. Po ústupu německé armády vznikaly v obcích národní výbory. Aktivita SNR v podstatě znemožnila čs. exilové vládě ovlivňovat vývoj na osvobozeném území.

Od konce ledna 1945 si prezident Beneš vyměňoval názory s moskevským vedením KSČ a se Slovenskou národní radou na *složení nové vlády a na její program*. Do závěrečného stadia vstoupilo řešení těchto otázek během moskevských porad londýnské vládní reprezentace, vedení KSČ a zástupců SNR ve dnech 22. až 29. března 1945. Z těchto jednání vzešlo i personální složení nové československé vlády. SNR na nich vystupovala jako jediný celonárodní subjekt, zatímco českou reprezentaci tvořily čtyři názorově rozrůzněné politické strany. Prezident Beneš do jednání přímo nezasažoval. Nejkomplikovanějším předmětem diskusí se staly státoprávní otázky, protože slovenský požadavek bližící se volné federaci byl londýnskou vládou považován za riskantní vzhledem k reminiscencím na léta 1938–1939. Navíc si mnozí čeští představitelé předem uvědomovali kuriózní situaci, která krátce nato reálně nastala po ustavení vlády v Košicích: skutečná moc na tehdy již osvobozeném území spočívala v rukou SNR, zatímco čs. vláda se sice přesunula na teritorium ČSR, ale fakticky neměla zatím kde vládnout. Vztahy mezi vládou a SNR byly upraveny až dohodami z 21. dubna a 2. června 1945.

Po demisi exilové vlády jmenoval prezident Beneš 4. dubna 1945 domácí vládu *Národní fronty Čechů a Slováků*. Následujícího dne schválila vláda ve svém přechodném košickém sídle předem připravený program, který vstoupil do dějin pod názvem *Košický vládní program*. Do Košic přijel i prezident Beneš. Již 10. května se pak vláda přesunula do Prahy a o šest dní později ji následoval prezident.

Nově vytvořená vláda v osvobozeném Československu, v historii republiky první s účastí komunistů, měla 25 členů, z toho devět Slováků. Skládala se z reprezentantů čtyř českých politických stran (komunistické, sociálně demokratické, národně socialistické a lidové), dvou slovenských stran (KSS a demokratické) a ze čtyř nestraníků. Představitelé domácího odboje byli zastoupeni jen mezi Slováky. Předsedou vlády se stal sociální demokrat *Zdeněk Fierlinger* a jeho náměstký přední představitel pěti dalších politických stran. Fierlinger, do té doby čs. velvyslanec v Moskvě, byl stoupencem levicového proudu v sociálně demokratické straně, který prosazoval úzkou spolupráci s komunistickou stranou a se Sovětským svazem. Do vedení hospodářských resortů zasedli jako ministři dva sociální demokraté (*Bohumil Laušman* – průmysl a *Václav Majer* – výživa včetně potravinářského průmyslu), dva zástupci KSS (*Július Ďuriš* – zemědělství a *dr. Jozef Šoltézs* – ochrana práce a sociální péče), dva představitelé DS (*dr. Vavro Šrobár* – finance a *dr. Ivan Pietor* – vnitřní obchod) a dále národní socialista *dr. Hubert Ripka* – zahraniční obchod, lidovec *msgr. František Hála* – pošty a nestraní generál *Antonín Hasal* – doprava). Čeští představitelé KSČ stanuli v čele několika neekonomických resortů.

40 Klimeš aj., *Cestou Května...*, 1965, s. 340–341, 358–366; Čas (tiskový orgán Demokratické strany), 22. 4. 1945.

41 Klimeš aj., *Cesta ke Květnu...*, 1965, dokument č. 157; Rychlík, 1997, s. 251.

Košický vládní program vycházel z návrhu moskevského vedení komunistické strany, který přihlížel též k předchozím mezinárodním dohodám londýnské exilové vlády, k požadavkům domácího odboje a k výsledkům Slovenského národního povstání. Na rozdíl od radikálnějších představ většiny odbojových skupin vládní program ještě neobsahoval ani jednoznačný požadavek znárodnění průmyslu a peněžnictví, ani bezprostřední přechod k plánování. Při jednáních o programu vlády byla většina bodů včetně všech týkajících se hospodářské a sociální politiky schválena téměř bez diskuse podle návrhu, zatímco ke sporům došlo především v otázkách armády, národních výborů, úpravy vztahů mezi Čechy a Slováky a v menší míře i při formulaci zahraničně politické orientace. Podobně jako později v letech 1945–1946 nebyly řídké případy, kdy se nejostřejší kontraverze objevovaly nikoli mezi komunisty a nekomunisty, ale v nacionálně podbarvených polemikách mezi národními socialisty a slovenskými demokraty.

Vládní program vznikl ještě v době války a zabýval se proto i problémy spojenými s bojem proti německé armádě a aktuální situaci na postupně osvobozovaném území. Jeho těžiště však spočívalo ve vymezení zásad budoucí politiky.⁴² Politický systém měl být založen na spolupráci politických stran a dalších společenských organizací sdružených v *Národní frontě Čechů a Slováků*. Přechodné *Prozatímní národní shromáždění* mělo připravit volby do jednokomorového Ústavodárného národního shromáždění na základě všeobecného volebního práva od 18. roku věku. Orgánem státní a veřejné správy se staly *národní výbory*, v budoucnosti rovněž volené občany. V *zahraniční politice* vyhlášoval vládní program prioritní orientaci na Sovětský svaz a další slovanské země, ale deklaroval i zájem o přátelské styky s Velkou Británií, USA, Francií a dalšími státy. Podle sovětského vzoru měla být budována čs. armáda.

Novým způsobem byly řešeny *vztahy mezi Slováky a Čechy*; vládní program byl z tohoto hlediska označován jako „Magna Charta slovenského národa“.⁴³ Byla uznána nacionální svébytnost Slováků a v jejich vztahu s českým národem zásada „rovný s rovným“. Tím, že k slovenským národním institucím – Slovenské národní radě a Sboru pověřenců jako jejímu výkonnému orgánu – nebyly vytvořeny odpovídající české orgány, vznikl *asymetrický typ státoprávního uspořádání ČSR*, který zůstal zachován (při postupném oslabování slovenských kompetencí) až do federalizace státu v roce 1969.

V *hospodářské a sociální politice* zdůrazňoval vládní program několik hlavních úkolů – urychleně obnovit národní hospodářství zrušované během války, zlepšit hmotné postavení obyvatelstva, položit základy „velkorysé sociální politiky a sociální péče o všechny vrstvy pracujícího lidu měst i venkova“ a bezodkladně zajistit a pod národní správu převést majetek zrádců (dokument hovořil o majetku „Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů“; výjimkou byli němečtí a maďarští antifašisté). Na zkonfiskované půdě nepřátel a zrádců se měla uskutečnit pozemková reforma. Vláda prohlásila, že „požene s veškerou rozhodností před soud zrádce z řad bankovních, průmyslových a zemědělských magnátů“ a že je třeba „postavit celý peněžní a úvěrový systém, klíčové podniky průmyslové, pojišťovnictví, přírodní a energetické zdroje pod všeobecné státní vedení“. Zároveň byla přislíbena podpora soukromé iniciativy podnikatelů, řemeslníků i solidního soukromého a družstevního obchodu. Odborové organizace a závodní výbory se měly stát právoplatnými zástupci zaměstnanců vůči soukromým podnikatelům a úřadům „ve všech otázkách mzdové, pracovní i sociální politiky“.

Požadavek *znárodnění velkého kapitálu* nebyl ve vládním programu výslovně zmíněn, ale v bu-

42 *Program prvé domácí vlády...*, 1945. Odtud jsou převzaty i uvedené citace (s. 14, 17, 21–25).

43 Tento později často používaný termín (přirovnání k Velké listině svobod – základnímu anglickému zákonu z roku 1215) použil místopředseda vlády K. Gottwald v Prohlášení o novém postavení Slováků v osvobozené republice, které z pověření vlády přednesl v den vyhlášení Košického programu na slavnostní schůzi SNR. (Celý text projevu *Program prvé domácí vlády...*, 1945, s. 39–41.)

doucím vývoji se s ním počítalo a výše uvedená formulace o „všeobecném státním vedení“ k tomu otevírala cestu. O formě a rozsahu znárodnovací akce mělo být rozhodnuto až po osvobození celého státu. Šlo o požadavek tak populární mezi obyvatelstvem, že proti němu téměř nikdo otevřeně nevystoupil. Pozdější výhrady nesocialistických stran se týkaly hlavně rozsahu znárodnění, rychlosti postupu, poměru k zahraničnímu kapitálu spojeneckých a neutrálních zemí, nejasností kolem náhrad, úlohy družstevnictví a některých organizačních a procedurálních otázek.

Po přijetí Košického vládního programu ovlivňovala hospodářskou politiku ze všech politických stran nejvýrazněji *komunistická strana*. To představovalo zásadní změnu v jejím postavení a úloze proti minulosti. V meziválečném období byla KSČ opoziční stranou bez mocenských pozic ve státním aparátě a do ekonomického života zasahovala v podstatě jen působením na veřejné mínění a organizováním hospodářských bojů nebo jiných akcí. Nyní komunisté ovládli již ve východní fázi revoluce řadu klíčových pozic ve státním aparátě a ekonomice počínaje vládou, Sborem pověřenců na Slovensku, zákonodárnými sbory a zájmovými organizacemi a konče jednotlivými podniky a národními výbory. Tak si KSČ vytvářela i personální garancie pro prosazování svých záměrů. Komunistická strana také využívala výhody, že byla na rozdíl od jiných stran organizačně zakotvena v obou částech státu.

Pro komunistickou stranu byla příznivá skutečnost, že *významná část obyvatelstva spojovala perspektivu Československa s postupným přechodem k socialismu*. Představy o něm byly sice v různých společenských vrstvách rozmanité a mlhavé, ale nutnost radikální změny a dalšího pohybu vpřed byla pociťována jako logický důsledek porážky fašismu i jako hráz proti recidivě z minulosti známých hospodářských a politických otřesů. O názorovém posunu doleva svědčil nejen prudký růst členské základny komunistické strany, ale symptomem doby byla také radikalizace značné části členstva ostatních politických stran i nestraníků. V dalším vývoji do února 1948 však radikální nálady v těchto stranách opadaly a stupňující se tlak KSČ přispíval ke zmírňování rozporů mezi nekomunistickými stranami a ke sbližování jejich stanovisek.

Závěr

Průběh jednání o Košickém vládním programu, obsah dokumentu a nejbližší týdny ukázaly několik podstatných skutečností. Podařilo se dosáhnout shody představitelů hlavních proudů domácího i zahraničního odboje o východiscích poválečného vývoje. Byl odmítnut návrat k předválečným poměrům, přičemž nově vznikající pluralitní politický systém zredukoval počet politických stran při posílení vlivu odborů a jiných organizací. V podstatě byl rozbit dřívější státní aparát a vznikal aparát nový. Komunistická strana postupovala při koncipování vládního programu a později při jeho uskutečňování nejaktivněji. Nesocialistické strany (Čs. strana lidová a Demokratická strana) zaujímaly převážně jen obranné pozice; dařilo se jim spíše mírnit požadavky KSČ, než jasně formulovat a prosazovat vlastní představy. Národně socialistická strana uzavřela – v návaznosti na jednání v londýnském exilu již od roku 1943 – dne 8. června 1945 dohodu s KSČ a ČSSD o ustavení *Národního blo-*

ku pracujícího lidu měst a venkova (byl nazýván také Socialistickým blokem). *Klement Gottwald, Zdeněk Fierlinger a Petr Zenkl* jako předsedové tří socialisticky orientovaných politických stran se zavázali společně postupovat v revolučním duchu při plnění základních úkolů Košického programu.⁴⁴

Další vývoj potvrdil, že pro komunisty (a pro část sociálních demokratů) byla realizace Košického vládního programu *východiskem procesu postupného přerůstání revoluce do její vyšší socialistické fáze*. Naproti tomu nesocialistické strany Národní fronty, které samy sebe nazývaly sociálně reformními, a v podstatě i Čs. strana národně socialistická předpokládaly, že *uskutečněním cílů Košického vládního programu, doplněných snad ještě o nepřiliš rozsáhlé znárodnění, se obsah revolučních pře-*

44 Dohodu zveřejnil denní tisk 17. 6. 1945. Viz též Klimeš aj., *Cestou Května...*, 1965, s. 200–204. Radikalismus byl na konci války příznačný i pro *národně socialistickou stranu*, která se později před únorem 1948 stala nejvýznamnějším oponentem komunistů. Ještě počátkem roku 1947, kdy již došlo k posunu strany doprava, si zařadila do svého programu formulace odrážející odbojové a bezprostředně poválečné představy: „Liberalistický kapitalismus... se vyžil a ukázal svou nemohoucnost ve velké světové hospodářské krizi. Ani reformní snahy ho nezachránily. A proto byl vystřídán socialistickým řádem... Mravní pohnutky našeho socialismu... vedou nás svou vážností k přesvědčení, že je nutná základní změna hospodářské struktury, která změní neblahou úlohu soukromého vlastnictví velkých výrobních prostředků a stejně neblahou úlohu ziskuchtivého finančního kapitálu. Jsme přesvědčeni, že pouze *důkladná a soustavná přestavba společnosti*, provedená v tom smyslu, aby společnost disponovala hlavními výrobními prostředky, a aby plánovitě řídila hospodářské aktivity, umožní uskutečnění socialistické společnosti... Hospodářské plánování celostátní je naprostou nutností... Národní revoluce... uskutečnila znárodněním průmyslu a bank veliký ideál socialismu, právo na správu a kontrolu hospodářských věcí národa. Ale toto znárodnění bylo by zlomkem na cestě k novému pořádku, kdyby nebylo současně provázeno organizováním plánu, který dá cíl a úkol našemu hospodářskému životu... Stát v rámci svého hospodářského plánu řídí, kontroluje a usměrňuje hospodářské podnikání, nepřipouští nezdravých výkyvů v tu nebo onu stranu... V rámci tohoto plánu bude se rozvíjet stejnou měrou a za stejné podpory hospodářství znárodněné i neznárodněné...“ (*Politické programy...*, 1998, s. 255, 259, 270–273.)

měn vyčerpá a revoluce v Československu skončí.

Literatura

1. *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, Monographia LXVI.* Praha, UK, 1976.
2. *Antifašistický nekomunistický odboj. Zmařená naděje.* Praha, Masarykova akademie, 1992.
3. BENEŠ, E. (1946): *Demokracie dnes a zítra.* Praha, Čin, 1946.
4. BENEŠ, E. (1946): *EB národu.* Železný Brod, 1946.
5. BEVERIDGE, W. H. (1944): *Full Employment in a Free Society.* London, George Allen and Unwin, 1944.
6. BRANDES, D. (1999): *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945* (překlad z němčiny). Praha, Prostor, 1999.
7. *České a slovenské zemědělství v letech druhé světové války. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17.–18. 4. 1996. Studie Slovákého muzea v Uherském Hradišti, č. 1/1996.*
8. *Dejiny Slovenského národného povstania 1944, 2. zväzok.* Bratislava, Pravda, 1984.
9. *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945. Dokumenty 1, 2* (ed. Jech, K. – Kaplan, K.). Brno, Ústav soudobých dějin AV ČR – Nakl. Doplněk, 1995.
10. *Dokumenty moderní doby.* Praha, Svoboda, 1978.
11. *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943, 2. sv.* Praha, Academia, 1966.
12. FEIERABEND, L. K. (1994): *Politické vzpomínky (II).* Brno, Atlantis, 1994.
13. GOTTWALD, K. (1955): *Spisy XI, 1943–1945.* Praha, SNPL, 1955.
14. GRŇA, J. (1968): *Sedm roků na domácí frontě.* Brno, Blok, 1968.
15. Imrich Karvaš. *Centenary of the birth.* Bratislava, Národná banka Slovenska, 2003.
16. KLIMEŠ, M. – LESJUK, P. – MALÁ, I. – PREČAN, V. (1965): *Cesta ke Květnu, díl I,* sv. 1. Praha, 1965.
17. KLIMEŠ, M. – LESJUK, P. – MALÁ, O. – PREČAN, V. (1965): *Cestou Května, díl I.* Praha, 1965.
18. *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948* (ed. Vartíková, M.). Bratislava, 1971.
19. LHOTA, V. (1987): *Znárodnění v Československu 1945–1948.* Praha, Svoboda, 1987.
20. LIPTÁK, L. (1968): *Slovensko v 20. storočí.* Bratislava, 1968.
21. MAJER, V. (1946): *UNRRA a Československo.* Praha, Tiskové oddělení ministerstva výživy, 1946.
22. *Mezinárodní dokumenty o lidských právech.* Praha, 2000.
23. MLÁDEK, J. V. (1946): *Mezinárodní finanční instituce bretton-woodské. Výklad a stanovy Mezinárodního měnového fondu a Mezinárodní banky pro obnovu a rozvoj.* Praha, Min. financí,

1946.

24. *Mnichovská dohoda – cesta k destrukci demokracie v Evropě*. Praha, Historický ústav AV ČR, 2003.

25. *Odboj a revoluce 1938–1945. Nástin dějin československého odboje*. Praha, Naše vojsko, 1965.

26. *Odboj a revoluce. Zprávy*, č. 3/1968.

27. *Plán sociální bezpečnosti. Výtah z Beveridgeovy zprávy o sociálním pojištění*. Londýn, Politická knihovna „Čechoslovák“ č. 15, 1943.

28. *Politické programy českého národního socialismu* (ed. Harna, J.). Praha, Historický ústav AV ČR, 1998.

29. *Program prvé domácí vlády republiky, vlády Národní fronty Čechů a Slováků*. Sbirka dokumentů. Praha, Min. informací, 1945.

30. PRŮCHA, V. a kol. (2004): *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 1. díl, Období 1918–1945. Brno, Doplněk, 2004.

31. RYCHLÍK, J. (1997): *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava, Academic Electronic Press, 1997.

32. *Slovenské národné povstanie. Dokumenty* (ed. Prečan, V.). Bratislava, 1965.

33. SMUTNÝ, J. (1996): *Svědectví prezidentova kancléře*. Praha, Mladá fronta, 1996.

34. *Social Insurance and Allied Services. Report by Sir W. H. Beveridge*. London, 1942.

35. *Sociální revue*, roč. 1946.

36. SOMMER, K. (1993): *UNRRA a Československo*. Opava, Slezský ústav AV ČR, 1993.

37. TÁBORSKÝ, E. (1993): *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha, Mladá fronta, 1993.

38. *Věda v českých zemích za druhé světové války. Sborník z konference 18.–19. 11. 1997*. Praha, AV ČR, 1998.

39. *Za svobodu do nové Československé republiky. Ideový program domácího odbojového hnutí vypracovaný v letech 1939–1941 (II. vydání)*. Praha, Knihovna Nová svoboda, 1945.

40. *Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998. Studie Slováckého muzea v Uherském Hradišti*, č. 3/1998.

Koncepce budoucí hospodářské a sociální politiky v československém odboji za druhé světové války

Václav Průcha – Lenka Kalinová

Abstrakt

Antifašistické hnutí v Československu za druhé světové války věnovalo značnou pozornost koncipování budoucí hospodářské a sociální politiky po osvobození státu. Odboj byl v letech 1939 až 1945 reprezentován několika hlavními proudy. V zahraničí působila jednak česko-slovenská politická reprezentace soustředěná kolem prezidenta *dr. Edvarda Beneše* a mezinárodně uznávané londýnské exilové vlády, jednak zahraniční vedení Komunistické strany Československa v Moskvě. Domácí odboj se vyvíjel odlišně v českých zemích a na Slovensku. V protektorátu Čechy a Morava se do odbojové činnosti zapojily různé složky, které se postupně sblížovaly a radikalizovaly s tendencí rostoucího vlivu komunistické strany. Na Slovensku měl protifašistický odboj zpočátku skromnější rozměry, přičemž v prosinci 1943 tam vyústily kontakty mezi hlavními odbojovými proudy – komunistickým a občansko-demokratickým – do vytvoření ilegální Slovenské národní rady. Vyvrcholením odboje bylo Slovenské národní povstání v srpnu až říjnu 1944 a Povstání českého lidu v posledních dnech války.

Článek sleduje hlavní názorové tendence v jednotlivých složkách odboje a postupující radikalizaci v průběhu války. Společným rysem byla skutečnost, že úvahy a programy vycházely ze zkušenosti velké hospodářské krize 30. let, z antifašistických pozic, z probíhajícího přesunu v poměru sil ve světě během války a z předpokladu dalekosáhlých společenských přeměn v obnoveném Československu. Zvláštností slovenského odboje bylo praktické uskutečňování některých jeho programových zásad již v průběhu války za Slovenského národního povstání a v prvních měsících roku 1945. Společnou platformou různých složek odboje se stal program první vlády na osvobozeném území – Košický vládní program schválený počátkem dubna 1945.

Klíčová slova: dějiny Československa, hospodářské dějiny Československa, druhá světová válka.

Programmatic Principles of the Economic and Social Policy in the Czechoslovak Resistance Movement during the Second World War

Abstract

The antifascist movement in Czechoslovakia during the Second World War paid considerable attention to conceptualizing economic and social policy after the liberation of the country. Between 1939 and 1945 the resistance movement consisted of several mainstreams. Czechoslovak political representation abroad was concentrated partly around President Edvard Beneš and the internationally accredited government-in-exile in London and partly around the foreign leadership of the Czechoslovak Communist Party in Moscow. In the home country the resistance movement developed differently in the Czech Lands and in Slovakia. In the Protectorate of Bohemia and Moravia various groups participated in resistance activities and gradually under the mounting influence of the Communist Party they radicalized and drew nearer to it. In the beginning the antifascist resistance in Slovakia was on a more modest scale. However, in December 1943 contacts between the mainstreams – Communist and bourgeois-democratic groups – led to the creation of the clandestine Slovak National Council. The climax of the resistance movement was the Slovak National Uprising between August and October 1944 and the Prague Rising in the last days of the Second World War.

The article traces the major ideas and views of the separate components of the resistance movement and their increasing radicalization in the course of the War. Features common to their reflections and programmes arose from the experiences of the world economic crisis of the 1930s, from antifascist positions, from the shifting world power relations during the war and from the anticipation of far-reaching social changes in renascent Czechoslovakia. A specific feature of the Slovak resistance movement was the realization of certain of its programmatic principles during the Slovak National Uprising and in the first months of 1945. The common position of the different resistance groups became the basis of the programme of the first government on the liberated territory – the Košice Government Programme - which was approved at the beginning of April 1945.

Key words: History of Czechoslovakia, Economic History of Czechoslovakia, World War II.

JEL classification: N14, N44, P20